

מקום אחר – בית הקברות בתרבות היהודית

אבריאל בר־לבב

בין מרכז לשוליים

בית העלמין הוא מקום מנוחתם האחרונה של המתים; שוכני בתי חומר (כינוים של בני אנוש) יכולים לבקר שם את ישני עפר, או לפחות לפקוד את קבריהם. זהו מקום מפגש בין החיים למתים, בין מי שעדיין חי למי שכבר נפטר. כפי שציין ר' שמואל אוזידה ב"מדרש שמואל", פירושו למסכת אבות, "בכל שעה ובכל רגע האדם הולך לבית עולמו ומתקרב אל המיתה".¹ לשון אחר, בפראפרזה עגומה קמעא על דבריו של ר' נחמן מברסלב כי הוא תמיד בדרכו לארץ ישראל אך עוצר בדרך,² כולנו נמצאים במהלכו של מסע אל בית הקברות. אך בית העלמין הוא המקום שנפגשים בו לא רק מתים וחיים, אלא גם רעיונות רוחניים, רגשיים ואסתטיים. תוצאת המיקבץ הזה היא מערבולת של תפיסות שונות ונבדלות, הנובעות ממקורות מגוונים; הן משפיעות על עולמו של המבקר בבית הקברות ומעצבות אותו – המבקר שעבורו כל ביקור במקום הזה הוא בגדר מסע אל העתיד.

בית העלמין הוא דוגמה מובהקת למה שכינה מישל פוקו "הטרופיות"; כך הוא הגדיר אוטרופיות והטרופיות:

* נוסח ראשון של מאמר זה הופיע באנגלית – ראו בר־לבב, בית הקברות. ביסוד המאמר עמדה הרצאה שנשאתי במכון לודוויג שטיינהיים שבאוניברסיטת דיסבורג (Duisburg) שבגרמניה, בדצמבר 2000. אני מודה לפרופ' מיכאל ברוקה (Michael Brocke), ראש המכון, על הזמנתו ואירוחו הנדיב; פרופ' ברוקה, שהוא ראש המדברים בתחום חקר בתי הקברות היהודיים, אף עבר בטובו על הנוסח האנגלי לפני פרסומו והעיר הערות חשובות. חלק מן המאמר מבוסס על הרצאה שנשאתי באוניברסיטת ויטן־הרדקה (Witten-Herdecke) בגרמניה ביוני 2001, במסגרת הפרויקט art in dialog, ותודתי לקרן וליורג ון דן ברג (Karen and Jörg van den Berg) על הזמנתם. השמעתי חלק מן הדברים בכנס הבינאוניברסיטאי לפולקלור שהתקיים בשנת 2001 באוניברסיטת בן־גוריון בנגב, ובסמינר במחלקה להיסטוריה שם; וכן בפני המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות, באוניברסיטה הפתוחה. אני מודה למוצי ולידידי על הערותיהם וסיועם: זאב גריס, משה אידל, תמר אלכסנדר, חנן אשל, דינה אורדן, גידי בוהק, חגי בן־שמאי, מנחם בן־ששון, ריינר ברון, שמואל הר, חיים וייס, ישראל חוני, אורה לימור, יאיר עדיאל, מרים פרנקל, זאב קליין, רמי ריינר, איריס שגריר, אפרים שהם־שטיינר; האחריות לפגמים שנותרו כולה שלי.

1 ראו מדרש שמואל, עמ' 91.

2 ראו חיי מוהר"ן, דף כג ע"א.

אוטופיות הן מיקומים שאין להם מקום ממשי. אלה מיקומים המקיימים יחס כללי של אנלוגיה ישירה או מהופכת עם המרחב הממשי של החברה. זו החברה עצמה בצורתה המושלמת או שזה ההיפוך של החברה, אבל בכל אופן אוטופיות אלה הן מרחבים שבמהותם ובעיקרם הם לא־ממשיים.

יחד עם זאת, ישנם בכל תרבות, בכל ציוויליזציה, גם מקומות ממשיים, מקומות אפקטיביים, מקומות המותווים בכינון החברה עצמה, והם סוג של מיקומי־נגד, סוג של אוטופיות שמומשו הלכה למעשה, ואשר בתוכן המיקומים הממשיים שניתן לפגוש בלב התרבות – מיוצגים, ובעת ובעונה אחת גם שנויים במחלוקת ומהופכים. מדובר במקומות שהם מחוץ לכל מקום, אף שלמעשה קביעת המקום שלהם אפשרית (localisable lieux). דווקא משום שהם אחרים לחלוטין מכל המיקומים האחרים, שאותם הם משקפים ושעליהם הם מדברים, אכנה את המקומות האלה הטרטופיות, על דרך ההנגדה לאוטופיה.³

פוקו עצמו דן במה שכינה "ההטרטופיה המשונה של בית הקברות", ואמר כי "בית הקברות הוא ללא ספק מקום אחר ביחס למרחבים תרבותיים רגילים".⁴ למרות שדיונו של פוקו מבוסס על בית הקברות הנוצרי באירופה, ומסתמך על תפיסותיו של פיליפ ארייס, שהרלוונטיות שלו לתחום התרבות היהודית מוגבלת,⁵ הרי שהגדרתו של פוקו את בית הקברות כהטרטופיה לוכדת באופן עמוק הבטים מסוימים ביחסים החמקמקים שבין בית הקברות, מקומם של המתים, ובין שאר המיקומים בעולמם של החיים, יהודים ולא־יהודים. בית הקברות הוא מקום של היעדר ושל נוכחות המשתקפים זה בזה, ויָאֵת לו מילותיו של המשורר הצרפתי פייר־ז'ואן ז'ובה (Pierre-Jean Jouve): nous sommes ou nous ne sommes pas, שמשמען: אנו נמצאים במקום שבו איננו; לשון אחר, אנו נוכחים במקום שממנו אנו נעדרים.⁶

מטרתו של מאמר זה להציג באופן ראשוני תפיסות יהודיות של מוסד בית העלמין, ואת התפקידים התרבותיים שהוא ממלא מאז ימי הביניים, בהסתמך בעיקר על מקורות שמחוץ לבית הקברות, כלומר לא על כתובות של מצבות, אלא על מקורות מחיבורים הלכתיים, מוסריים ומיסטיים;⁷ אינני מתיימר, כמובן, להקיף את שפעת המקורות הקשורים

3 ראו פוקו, עמ' 11. אני מודה לפרופ' גלית חזן־רוקם שהפנתה אותי לספרו של פוקו.

4 פוקו, עמ' 14. וראו גם דיונה של אלכסנדר, מילים, המדגישה כי "ניגודו המוחלט של הבית שבו שוכנים אנשים חיים הוא המקום שבו שוכנים המתים" (עמ' 184).

5 על תפיסת השלבים של ארייס בתיאור היחס למוות במערב ראו: ארייס, גישות; ארייס, שעת. על הביקורת כלפי ארייס ראו בר־לב, ספר החיים, עמ' 16–17. עמדה שונה ושימוש במסגרת המושגית שטבע ארייס ראו אצל תלמידתו – גולדברג, מעבר.

6 מצוטט אצל באשור, עמ' 211.

7 השוה קסלמן, עמ' 165: "הממצאים החומרניים החומריות מבתי קברות מציגים עדות ישירה ונוגעת ללב, אולם – למרות התועלת הרבה שבמצבות ובכתובות – היא זה מטעה להסתמך עליהן בלבד כדי ללמוד על גישתם של האנשים בעבר כלפי מתייהם".

לנושא, המפורזים בכל תחומי הספרות היהודית. מחקר בתי העלמין היהודיים התמקד עד עתה בעיקר בבתי קברות מסוימים,⁸ במצבות⁹ ובפקידת הקברים.¹⁰ לעומת זאת במאמר זה אני מבקש להתמקד בבית הקברות כמכלול, מתוך גישה פנומנולוגית ולא היסטורית, ולהשתמש במקורות מסוגים שונים ומסוגות שונות. אשתמש בעיקר במקורות אשכנזיים מימי הביניים, אך גם במקורות אחרים. לא ידוע לי על מחקר אחר בנושא הזה, ושמונה הדגמים שאציע להלן הם ניסיון ראשוני להשלים את החסר.

בתרבות היהודית מצוי מתח בין שתי מגמות: לפי האחת בית הקברות הוא מקום שולי, ולפי האחרת הוא מקום מרכזי. באופן כללי תפיסת השוליות של בית הקברות מאפיינת קבוצות של עילית חברתית, ואילו תפיסת המרכזיות מאפיינת את התרבות העממית; אולם קווי המיתאר בין שוליות לעומת מרכזיות ובין אליטיזם לעומת עממיות אינם חופפים: ישנם מחברים בני קבוצות העילית שעבורם בית הקברות הוא מרכזי, וכמו כן יש קבוצות עממיות שעבורן בית הקברות הוא שולי. ומכל מקום, הגישה השולטת בקרב שיכתב העילית התרבותית בתולדות ישראל היא בעיקר הרתיעה מבית הקברות. הרגש שמבטא ר' יהודה הלוי, האומר כי "רובנו משתנה מקרבת המתים והקברות, ומתבלבלת נפשנו זמן מה בבית אשר היה בו מת", אופייני למדי לכותבים מסוגו.¹¹

לסיפורים על קברות האבות יש מקום בולט בספר בראשית,¹² אולם את הסתרת מקום קברו של משה, אבי הנביאים (דברים לד, ו), ניתן להבין בתור שיקוף של מתח בין תפיסה שלפיה מקום הקבורה הוא חסר חשיבות, לבין תפיסה שלפיה לו היה המקום ידוע היה חשוב ומרכזי עד כדי כך שהעדיפו להסתיר אותו. העלמת מקום הקבורה ודחיקתו לשוליים מייצגת ניסיון להתגבר על "צד הַצֵּל" של מרכזיות וחשיבותו. זאת ועוד: למרות שקבר משה אינו ידוע, מאוחר יותר נודעו מסורות חשובות בדבר קבריהם של נביאים אחרים.¹³ מכל מקום, בתי קברות יהודיים שוליים הם מבחינת מיקומם במרחב ואמורים להיות בקצה של אזור המגורים היהודי,¹⁴ גם אם, כתוצאה מהתפתחויות עירוניות מיקומם נעשה

8 מתילדה תגר מונה בביבליוגרפיה משנת 1997 של ספרים נדפסים על בתי קברות יהודיים 175 ספרים העוסקים בכארבע מאות בתי קברות – ראו תגר. אליהם יש להוסיף את יבול הספרים שנדפסו מאז, שביניהם שמור מקום של כבוד לעבודותיהם של מיכאל ברוקה וצוותו. ביבליוגרפיה שמכין פלק ויוזנמן תכלול שבעת אלפים פריטים – ראו הוֹכוּד וְיוֹזנְמָן.

9 על המצבות היהודיות ראו מונלש, עמ' 38. לטיפולוגיה של המצבות בבית העלמין היהודי באיטנול ראו רוזן, טיפולוגיה. על הפואטיקה של כתובות המצבות ראו וודינסקי; לגישה חדשה לכתובות בתי הקברות בפראג ראו אצל גרינבלט.

10 ראו: חלמיש; הורוביץ, אל המתים; פולק, במפתח, ערך graves, visiting of. וראו הערה 37 להלן.
11 כורי ב, ס, בתרגום ר' יהודה אבן תיבון, עמ' 117. ריה"ל מייחס שינוי זה לאלו שטבעם עדין; לעומת זאת "ומי שהוא עב הטבע אינו מִשְׁתַּנֶּה לזה" (שם). דוגמה נוספת לגישה מתנשאת הממעטת במקומו של המוות בתרבות היהודית באה בכתבי הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק – ראו ליכטנשטיין, עמ' 227-228. אוסף המקורות העשיר בעבודתו של ליכטנשטיין מועם בשל חסרונה הכמעט מוחלט של ספרות משנית.

12 ראו בראילן.

13 ראו סתרן, עמ' 22-25, 38-50, 72-73.

14 לדוגמה לשינויים במקומו של בית עלמין יהודי בימי הביניים ראו בן-שלום, עמ' 76-79.

במשך הזמן מרכזי.¹⁵ הם שוליים גם באופן עקרוני, משום שלפי תפיסות יהודיות המתים טמאים, ואפילו בדרגה החמורה ביותר ("אבי אבות הטומאה"), והטומאה גורמת להרחקה פיזית.¹⁶

טקסי המיתה והאבלות המפותחים ביהדות מגדירים וקובעים את הזמן והאיכות של אבל לגיטימי. בכך הם מגבילים לא רק את האבל אלא גם את הקשר בין המתים והחיים, בהתאם לאמירה התלמודית הצוננת "כל המתקשה על מתו יותר מדאי על מת אחר הוא בוכה" (מועד קטן כו ע"ב).¹⁷ יש זמן קצוב לאבלות, שממנו אין לחרוג; וחריגה אסורה שכוז מעידה שהבעיה נעוצה בעצם במקום אחר. זו הגישה גם ביחס לבית הקברות: יש לו מקום משלו, ולא יותר מכך.

בית הקברות כפי שאנו מכירים אותו הוא בעיקרו מתקופת ימי הביניים. בתי הקברות היהודיים בתקופת המקרא וחז"ל היו שונים. בתקופת חז"ל נהגו מספר שיטות קבורה, ובכללן קבורה שנייה (העברה של העצמות למקום אחר) וקבורה משנית (ליקוט של העצמות ושמירתן יחד, בגלוקסמא או עם עצמות של אנשים אחרים).¹⁸ חז"ל הקדישו בדרך כלל תשומת לב מעטה לקבר האישי, למעט מקרים אחדים היוצאים מכלל זה.¹⁹ אמנם בגלל חוקי הטהרה והטומאה היה להם בהחלט עניין לדעת על מיקומו של בית קברות²⁰ (זה כינויו בתלמוד הבבלי, ובארץ ישראל כנראה "בין הקברות"²¹) אך לא היה להם עניין מיוחד בסימון הקבר האישי. אדרבה, איסימון הקבר הוצג בתור הבעת כבוד: "אין עושים נפשות לצדיקים, דבריהם הם זכרונם" (ירושלמי שקלים פ"ב ה"א, מז ע"א). דווקא הצדיקים אינם זקוקים לציון שמם על הקבר (זו המשמעות כאן של "נפש"), משום שזוכרים אותם בזכות דבריהם.

ואולם פקידת קברים בימים קבועים בשנה היתה לתופעה יהודית נפוצה, לחלק מן החיים (העממיים). דבריו של הרמב"ם בהלכות אבל שבמשנה תורה (ד, ד) מציגים עמדה למדנית תקיפה נגד מנהג זה: "ולא יפנה אדם לבקר בבית הקברות". ניתן לראות הן את הציור הזה והן את המנהג שהוא שואף לבטל גם על רקע הגישה המוסלמית של הערצת

15 ישנן דוגמאות רבות לכך, בית העלמין הישן של תליאביב, שהיה מיועד להיות בשוליה של יפו, אך לבסוף נמצא במרכזה של העיר העברית הראשונה – השוו לדיין (בגישה פוסטקולוניאלית) על בית הקברות הזה אצל ברברה מאן.

16 זאת כמוכן בניגוד למרכזיותו של בית הקברות הנוצרי וקירבתו לכנסייה. ראו את הערתו של שטובריאן (Chateaubriand) בעניין: "המוות הוא זה שבאמצעותו אנו חווים את נוכחות האל" – מצוטט אצל מקמנרס, עמ' 303. על התפתחות הגישה הצרפתית כלפי בתי קברות ראו שם, עמ' 330-367.

17 הנוסח לפי כ"י תימני, קולומביה X893-T41, נוסח הדפוס הוא "כל הבוכה יותר מדאי". דיון מוויית סוציולוגית בטקסי אבלות אצל חז"ל ראו רובין, ובטקסים מודרניים ראו הילמן. מחשבות פרטיות על הזמן המוגבל המותר בהתאבלות ראו אצל ויולטר, עמ' 546-557.

18 ראו: זינגר, רובין; משגב. על התפתחויות מאוחרות בגישה ההלכתית לקבורה ראו מלכיאל.

19 למשל כאשר היה סימן מיוחד שנקשר לקבר, כמו העשן שעלה מקבר אלישע בן אבויה ("אחר"), שייצג את הדגם של הכופר – ראו: חגיגה טו ע"ב; יסף, עמ' 136.

20 ראו למשל הסיפורים על ר' בנאה שסימן את מערות הקדושים – בבא בתרא נח ע"א; יסף, עמ' 243.

21 ראו: בראשר, עמ' 32; בריואר, עמ' 252-253 (אני מודה לד"ר אורי מלמד על סיועו). על כינויים מאוחרים ראו דב סדן.

קדושים וקבריהם.²² מכל מקום, אין זה מפתיע כי היו שניסו להתאים את דבריו של הרמב"ם למציאות שבה נוהגים לבקר בבית הקברות. כך ציין הרדב"ז (ר' דוד אבן זימרא), בן המאה ה"ט: "ופירוש לבקר הקברות הוא לפתוח הקבר לפקוד את המת, וזה יש בו מדרכי האמורי (הפרדיגמה של פולחן אסור או עבודה זרה), אבל לפקוד הקברות מבחוץ – אין חשש בזה, וכן נהגו כל ישראל לפקוד את מתייהם ולהשתטח על קבריהם" (רדב"ז על משנה תורה, שם). נסיונו של הרמב"ם לשרש את המנהג לבקר בבית הקברות לא צלח, והוא מעיד על המתח שנוצר לעיל בין מגמות אליטיסטיות למגמות עממיות – למרות שהרמב"ם שאף שיהודים לא יבקרו בבתי עלמין, הם המשיכו לעשות זאת. ופרשנותו המלומדת של הרדב"ז, המבטלת את תורף דבריו של הרמב"ם, מדגימה כי לא כל בני שיכבת העילית הלמדנית התנגדו לביקורים כאלה – הלא "כן נהגו כל ישראל".²³ דוגמה מוקדמת יותר למתח בין מגמות אליטיסטיות ועממיות ביחס לבית העלמין ניתן למצוא בחיבור "אבות דרבי נתן" (מהדורת שכתר נוסח א, מא), שלפיו בין ארבעת הדברים שצריך לקבל על עצמו מי שרוצה להיות "חבר" הוא ש"אינו הולך לבית הקברות". עניין זה קשור להקפדתם של חכמים ("החברים") על הטהרה, המנוגדת לטומאתו של בית הקברות.²⁴ אך החברים הם מעטים, ורבים הם המבקרים בבתי העלמין, ובכללם גם גם מבין החכמים עצמם.²⁵

הנטייה להדגיש את שוליותו של בית הקברות קשורה לשוליותו של המוות בתרבות היהודית באופן כללי,²⁶ במיוחד בהשוואה לנצרות, שבה תחייתו של ישו אחרי מותו היא כללי-אמונה (dogma) מרכזי. מראשיתה של הנצרות היו נפוצים פולחן הקדושים והערצת קבריהם²⁷ ואין זה מן הנמנע כי ההתנגדות היהודית לפולחן הקברים התעצבה מתוך דחייה של תפיסות נוצריות.²⁸ אף ספרות המחקר על בית העלמין היהודי מדגימה את שוליותו: אין מונוגרפיה הלכתית על בית הקברות, ולא חיבור אחר המוקדש כולו לנושא הזה בספרות היהודית המסורתית. רק פרק קצר (פרק יג) במסכת שמחות שמן המסכתות הקטנות (שעריכתן מאוחרת, בתקופת הגאונים) עוסק בבית הקברות.²⁹ אולם השוליות לכאורה הזו אינה גורעת מחשיבותו של בית העלמין כמוסד חברתי ודתי.

- 22 ראו במחקרו הקלאסי של גולדציהר; וכן טלמון-הלר; ג'יניאו.
- 23 ראו גם שהם-שטיינר, התפילה, עמ' 45-46; ריינר, עמ' 220, הערה 9. למקור מוסלמי המגנה את היהודים על כך שהם הופכים את בתי העלמין שלהם לבתי תפילה ראו אֶלְבַּחְאִירִי, עמ' 118-119, ס' 48. אני מודה לפרופ' חגי בן-שמאי על הפנייתו.
- 24 השו' תוספתא דמא' ב, ה, מהדורת ליברמן עמ' 69. על דיני הטהרה של החבר ראו אנציקלופדיה תלמודית, יב, עמ' תקיא, תקיג.
- 25 ראו למשל מה שנאמר על רב, "סליק לבי קברי עבד מה דעבד" (בבא מציעא קז ע"ב), ודיונו של אורבך, עמ' 85. האיסור המופיע בברכות יח ע"א לבקר בבית הקברות עם תפילין וספר תורה, רלוונטי לחכמים דווקא.
- 26 על שוליות המוות ביהדות ראו ברילב, ספר החיים, עמ' 224; והשוו גולדברג, המיתוס.
- 27 ראו את ניסוחה הקולע של לימור, עמ' 10: "כנסיית הקבר... נעשתה מיד עם בניינה למקדש של ירושלים החדשה".
- 28 על התפתחות הגישות היהודיות לתחיה ראו שפקרו.
- 29 שתי המהדורות הבסיסיות של מסכת שמחות הן של היגר ושל זלוטניץ.

במחקר זה של בית העלמין אני מציע טיפולוגיה של שמונה דגמים שניתן להשתמש בהם להבנת התפקידים השונים של בית הקברות בימי הביניים ובעת החדשה: א – שכונה; ב – שער או פתח; ג – מרכז תקשורת; ד – במה; ה – תפאורה; ו – מקלט; ז – מלכודת; ח – מרכז זהות. הדיון כאמור הוא פנומנולוגי ולא היסטורי. דגמים אלה אינם מוציאים זה את זה ויכולים להתקיים בעת ובעונה אחת, ואולם משקלם היחסי יכול להשתנות בתקופות ובאזורים שונים.

שכונה

תפיסת בית הקברות בתור שכונה משתקפת אולי כבר במקורות עצמם, במונח המשנאי "שכונת הקברות", שמשמעותו אזור שיש בו קברים.³⁰ גבולותיה של שכונת הקברות מטושטשים במקצת. מכל מקום, בית העלמין היהודי המאוחר דומה מכמה בחינות לשכונה, ליתר דיוק שכונת שוליים או שכונת ספר. כך מציין מדרש תהלים (מהדורת שלמה בובר, כ, עמ' 175):

"יַעֲנֵךְ ה' ביום צרה" (תהלים כ, ב). משל לאב ובן שהיו מהלכין בדרך, ונתיגע הבן הרבה ואמר לאב: אבא, היכן היא המדינה? אמר לו: בני, סימן זה היא בידך: אם ראית בית הקברות לפניך – הרי המדינה קרובה לך. כך אמר להם הקב"ה לישראל: אם ראיתם את הצרות שתכפו אתכם, באותה שעה אתם נגאלין, שנאמר "יענך ה' ביום צרה".

המשנה (בבא בתרא ב, ט) קובעת כי מרחיקים את הקברות מן העירי חמישים אמה. המדרש מקביל את השוליות של בית הקברות לחבלי המשיח שיתרחשו בשוליה של הגאולה. אך בית הקברות שולי גם מבחינות אחרות: מתגוררים בו אנשי שוליים, לא רק המתים אלא גם המשוגעים או השוטים והשדים. לינה בבית הקברות היא אחד הסימנים שמונים חז"ל בשוטה (תוספתא תרומות א, ג, עמ' 107).³¹ הקשר הדמוני לבית העלמין הוא בטומאתו, והוא הופך למקומם של השדים באותה מידה שהוא מקומם של המתים.³² היבט נוסף של בית העלמין כשכונה הוא אופן הארגון הפנימי שלו. בדומה לעליית הגישה הרציונליסטית בתכנון ערים, החל מסוף המאה הי"ח ניתן למצוא את המתים קבורים בשורות ישורות ומסודרות.³³ אך יחד עם זאת על מקומם של המתים בבית העלמין לשקף את מעמדם בעולם הדתי של החיים: מן הראוי שהצדיקים יקברו סמוכים זה לזה,

30 ראו פטריך, עמ' 209-210. המונח מצוי גם בימי הביניים – ראו למשל המקור הנדפס אצל קופפר, עמ' 386, ואצל גרוסמן, עמ' 503; מקור זה נידון אצל שהם־שטיינר, היחס, עמ' 217-224.

31 על השוטים היהודים בימי הביניים ראו שהם־שטיינר, היחס, עמ' 108-230.

32 ראו רש"י לסנהדרין סה ע"ב, ד"ה שתשרה רוח טומאה עליו: "שד של בית הקברות יא אהבו ומסייעו בכשפיו". נטילת ידיים אחרי ביקור בבית הקברות נתפסה כדרך להתמודד עם טומאת השדים שם – ראו מהרי"ל, סימן כה. על הקשר בין השדים ובית הקברות ראו אלכסנדר, שדים.

33 לדוגמה של המיתווה המפוזר של בית קברות יהודי מימי הביניים, בירוק שבאנגליה, ראו ליליי, עמ' 329-336. (בתחילת המחקר של בית הקברות הזה לא היה ידוע שהוא יהודי, וכך נצבר לגביו מידע

וכך גם הרשעים. התעלמות מכלל זה עלולה לגרום אי־נוחות רבה למתים חסרי האונים.³⁴ האיסור לקבור את הרשעים ליד הצדיקים מופיע בתלמוד הבבלי במסכת סנהדרין (מז ע"א), וסיפורים אחדים בספר חסידים מדגימים זאת; למשל הסיפורים הבאים, המראים כי בית הקברות אינו המקום המתאים לשבירת הגבולות החברתיים:

רשע אחד היה קבור בין ההרוגים [כלומר אלו שנהרגו על קידוש השם]. באו בחלום לאדם חשוב חי שיוציאוהו מביניהם, שקשה להם ביותר (ספר חסידים סימן רסה, עמ' 86).³⁵

מעשה בתלמיד חכם צדיק שקברוהו אצל מי שאינו הגון. בא הצדיק לכל בני העיר בחלום ואמר: הרעותם לי, שקברתוני אצל בית הכסא שריחו רע וקשה לי העשן. ושמעו אבנים בין קבר הצדיק לקבר הרשע כמחיצה, ומשם והלאה לא בא להם בחלום (שם, סימן רסו).

זהו היבט נוסף של הפתגם האנגלי האומר שגדרות טובות מסייעות ליחסי שכנות טובים. הפתרון הטכני הזה משמש עד היום בבתי קברות יהודיים, כאשר חלה טעות וקוברים אדם במקום שאינו ראוי לו. ספר חסידים מסביר גם את הרקע התאורטי של הסיפור דמוי השכונה בבית הקברות:

ויעקב אמר "וּקְבַרְתָּנִי בְּקִבְרָתָם" (בראשית מז, ל), כי טורח יש למלאך להביא את הנשמות הרחוקים יחדיו. לכך רצה לשכב עמהם אצלם. אם המת במיתו אינו יודע כלום למה לו ליעקב להקבר עם אבותיו? דיי לו שיקברוהו באחת המקומות בארץ ישראל. אלא ש"מ [שמע מיניה] שהרוחות מדברות זו עם זו, ושמחים הצדיקים שלא יהיה רשע ביניהם (שם, סימן שה, עמ' 95).

ברור מקטע זה שהקשר בין הנשמה והגוף אינו פוסק לחלוטין כאשר האדם מת. לנשמה נשאר קשר עם הגופה, ולכן בית העלמין הוא גם שכונת הקברות וגם שכונת הנשמות. זו אחת הסיבות שהמתים אוהבים שמבקרים את קבריהם.³⁶ ספר חסידים מרחיב בקשר למנהג לפקוד את הקברים בעת מגפה, מנהג הנזכר כבר בתענית טז ע"א:³⁷

ארכאולוגי נדיר; על בתי העלמין היהודיים בבריטניה בימי הביניים ראו סקינר, במפתח, ערך cemetaries). לדוגמה לניתוח של מיתווה הקברים בבית עלמין מודרני ראו: ברוקה, סולינגן, עמ' 20-21; ברוקה, פרנקפורט, עמ' 61. למקורות יהודיים על שורות המתים ראו שפרבר, עמ' קי-קטו. ראו למשל אצל לימן, עמ' 143, את האגדה על קבורת ר' יעקב עמדין בסמוך ליריבו הוותיק ר' יונתן אייבשיץ, שהתאפשרה משום שהאמינו כי היריבים השלימו זה עם זה כאשר ר' יעקב עמדין נפטר. דוגמאות לחשיבות מיקום הקבר בעיני יהודי מכנאס ראו אצל טולידאנו, עמ' 183-185; דוגמאות לאומיות מודרניות ראו מוסה, עמ' 100.

35 ספר חסידים הוא אחד המקורות החשובים ורבי ההשפעה מימי הביניים לעינינו מתים. על השפעתו בהקשר דומה אחר ראו קוסמן, והשוו הורוביץ, נשיקת.

36 על ביקור קברים ראו למשל: ריינר, בעיקר עמ' 261; קונין, עמ' 64-91; הוס; גונן; יורעאל, עמ' 297 ואילך.

37 ראו להלן, עמ' 14, וכן הורוביץ, אל המתים, ולעיל הערה 10.

ברזילי הגלעדי אמר "אמות בעירי" (שמואל ב יט, לח), כי הנאה יש למתים שאוהבים הולכים על קבריהם ומבקשים לנשמתן טובה, מטיבין להן באות ועולם. וגם כשמבקשים עליהם הם מתפללים על החיים (שם, סימן רע, עמ' 86).

אם כן, גם לאחר המוות עדיין מתקיימת מידה מסוימת של יחסים הדדיים בין החיים והמתים, לתועלת שני הצדדים, ועולם המתים ממשיך ומשקף את המערכות החברתיות של שכונת החיים. שכונת המתים נתפסת כאן כחלק בלתי נפרד משכונת החיים.³⁸

שער

ראינו את הצורך ביחסי גומלין בין החיים והמתים וביקורים של החיים אצל המתים. אולם שכונת המתים היא גם מקום מסוכן. השארת קבר ריק ופתוח עלולה להיות מסוכנת, ומסיבה זו אין מכינים את הקברים בבית העלמין מראש, אלא חופרים אותם בשעת הצורך; וכך דברי מעבר יבק: "לא יפתח אדם פי הארץ אם לא יסתום הגולל מיד".³⁹ אם מסיבה כלשהי הקבורה מתעכבת, מוצאים תחליף זמני שאותו שמים בקבר הפתוח, כמו תרנגול או עני הנשכר למטרה זו. מנהג זה משקף את תפיסת הקבר בתור שער או פתח, שהמתים עלולים למשוך דרכו את החיים אל עולמם. כלומר, בית העלמין אינו רק תחומם של המתים, אלא גם מקום הכניסה לתחומם. תפיסה זו היא אולי מקורו של המנהג שנשים בהריון אינן באות לבית העלמין,⁴⁰ והיא קשורה לרעיון הסיפיות (הלימינליות) שפיתח ויקטור טרנר בקשר לעבודתו הקלסית של ארנולד וינגפ על טקסי מעבר.⁴¹

בגלל תכונת השער שלו, חשוב שהכל בבית הקברות יהיה חתום וסגור, ולא יהיה בו שם סמל או רמז לפתיחה. למשל, פיה של הגופה חייב להיות סגור לחלוטין, ואם הוא נפתח ולו מעט, למשל אם התכריכים נכנסו לפה, בני העיר עלולים למות. סכנה אפשרית אחרת היא אם כפות ידיה של הגויה קפוצות ואינן פשוטות.⁴² סימנים אלה חשובים עד כדי כך שאם יש התפרצות של מגפה, ספר חסידים מתיר לפתוח את הקברים ולבדוק את הנפטרים שנקברו לא מכבר (סימן תתרמב).⁴³ ולא רק קבר פתוח מסוכן הוא, אלא אפילו חלל פנוי בבית הקברות. אסור להשאיר רווח בין קברים, שוב משום שרווח זה עלול

38 על היחסים בין החיים והמתים באירופה הנוצרית בימי הביניים ראו גירי; על היבטים גאוגרפיים-רוחניים ביחסים האלה ראו גורדון ומרשל; על העת החדשה, ראו מקגווייר.

39 ראו על כל העניין מעבר יבק, חלק ב (שפת אמת), פרק יא, עמ' ריב.

40 על מנהג זה ראו שו"ת מנחת יצחק, סימן י, מב.

41 ראו: טרנר, התהליך; טרנר, בין; וינגפ.

42 ראו קהלת רבה (וילנא) פרשה ה א [יד] "תני בשם רבי מאיר כשאדם בא לעולם ידי הן קפוצות, כלומר כל העולם כלו שלי הוא, אני נוחלו. וכשהוא נפטר מן העולם ידי הן פשוטות, כלומר לא נחלתי מן העוה"ז [העולם הזה] כלום"; ומקבילה נמצאת במסכת שמחות דרבי חייא, ג, א – ראו היגר, עמ' 220.

43 ראו ברללב, מוות ומאגיה.

לגרום למוות: "אחד צוה לקוברו בבית הקברות קצת רחוק משאר המתים לקוברו לבד. ובקרוב זמן קברו מזרעו סביבותיו, שמתו זה אחר זה" (שם, סימן תתשלח, עמ' 377).⁴⁴ השער הוא גם המקום שדרכו נשמות המתים יכולות לעזוב את עולמן ולעבור לעולמנו, כפי שקורה בליל הושענה רבה. זהו יומם של המתים,⁴⁵ משום שיום זה חותם את ימי הדין שמתחילים באלול ומסתיימים ביום השביעי של סוכות. בהושענה רבה המתים עוזבים את קבריהם ומתפללים בבית העלמין למען היהודים.⁴⁶ השער אפוא הוא דרכיוני: הוא מפריד כשם שהוא מחבר. יתרה מזו, אם יש שער הרי שנחנץ מנעול, ואכן ידוע לנו על מנהג בקרב יהודי מזרח אירופה לקבור מנעול עם המתים במגפה, אולי כניסיון לסגור את השער הפתוח של בית העלמין.⁴⁷

ז'אק ז'אנו (נ' 1950), פרוזדור לעולם, 1995, זכוכית, אדמה ושורשים, 20x80
באדיבות האמן; צילם: רוני מתתיהו, 1997

- 44 השוו עגנון, עמ' 8, 52.
- 45 על מנהגים הקשורים לכך, למשל בדיקת הצל לאור הירח בליל הושענה רבה כדי לדעת האם יוציא האדם את שנתו ראו שפרבר, עמ' קעג-קפא. על מקבילה תרבותית רחוקה ומעניינת, יום המתים במקסיקו, ראו קרמייקל וסייר.
- 46 לפי ספר חסידים, שני אנשים שהתחבאו בבית העלמין בלילה ההוא ראו זאת – סימן תתשמג, עמ' 378.
- 47 ראו גוגנהיים-גרינברג. על הקבר כשער ראו הילמן, עמ' 206; והשוו לתיאורו של אריה כהן, עמ' 45, את מרחב המוות בתור מרחב שגבולותיו נוזלים במידת מה, ושבו המתים והחיים יכולים להיפגש ולהשפיע זה על זה.

מרכז תקשורת

מחלוקת בתלמוד הבבלי (תענית טז ע"א) עוסקת בשאלה מדוע מבקרים את הקברים אחרי תעניות גשמים. "למה יוצאין לבית הקברות? פליגי בה רבי לוי בר חמא ורבי חנינא: חד אמר, הרי אנו חשובין לפניך כמתים; וחד אמר, כדי שיבקשו עלינו מתים רחמים". לפי גישתו של ר' לוי בר חמא בית העלמין מקנה הלך רוח מוסרי של צניעות וענווה, ואילו לפי הגישה השנייה, של ר' חנינא, למתים יש כוח לבקש רחמים על החיים, והם עושים זאת כאשר באים לבקרם. גישתו של ר' לוי בר חמא מתאימה לדגם של התפאורה, ואילו גישת ר' חנינא מתאימה לדגם של מרכז תקשורת, מקום שניתן לקבל בו מידע מן העולם שמעבר וכן להעביר בקשות למרום. זהו הבסיס העיקרי למנהג היהודי הנפוץ של עליות לקברים. הרעיון שבית העלמין מאפשר תקשורת עם המתים מודגש בווהר:

ובשעתא דאצטריך עלמא רחמי, וחבריא⁴⁸ אזלי ומודעי להו לנפשיהו דצדיקיא, ובכאן על קבריהו, אנון דאתחזו לאודעא להו. מאי טעמא? דשוין רעותא דילהון לאתדבקא נפשא בנפשא. כדין אתערין נפשיהו דצדיקיא, ומתכנפי ואולין ושאטין לדמיכי חברון, ומודיעי להו צערי דעלמא... וכלהו בעאן רחמי על חיין. וחס קדשא בריך הוא על עלמא בגיניהון. ועל דא אמר שלמה ושבח אני את המתים שכבר מתו וגומר. אמר רבי חיא תוהנא אי אית מאן דידע לאודעא להו למתיא בר אנן. אמר רבי אבא, צערא מודעא להו, אורייתא מודעא להו.. דהא בשעתא דלית מאן דידע בהאי, אפקי אורייתא סמוך לקברי, ואנון מתערי על אורייתא על מה אתגליא להווא אתר, כדין דומה אודע להון (ווהר ח"ג, ע"ב - ע"א ע"א).

תרגום: ובשעה שהעולם זקוק לרחמים והחברים [או החיים] הולכים ומודיעים להן, לנפשות הצדיקים, ובוכים על קבריהם – אלו שראויים להודיע להם. מה הטעם? ששמים רצונם להדבק נפש בנפש. אז מתעוררות נפשות הצדיקים, ומתאספות והולכות ושטות לישני חברון, ומודיעות להן את צער העולם... וכולם מבקשים רחמים על החיים. ובגללם הקדוש ברוך הוא מרחם על העולם. ועל זה אמר שלמה "וְשָׁפַח אֲנִי אֶת הַמֵּתִים שֶׁכָּבְרוּ מֵתוֹ" (קהלת ד, ב) וגומר. אמר רבי חיא, תמהני אם זולתנו יש מי שיוודע להודיע למתים. אמר רבי אבא: הצער מודיע להם, התורה מודיעה להם; שהרי בשעה שאין מי שיוודע בזה, מוציאים [ספר] תורה סמוך לקברים, והם [המתים] נעורים על התורה על מה גלתה לאותו מקום. אז דומה מודיע להם.⁴⁹

התקשורת בין החיים והמתים מוצגת כאן כתוצאה של רצונם ויכולתם של החברים לקשר את נשמותיהם לנשמות הצדיקים. קישור כזה יכול להעשות על קברי הצדיקים, והוא מעורר תהליכי תקשורת נוספים בעולם העליון, שבסופם מרחם האל על העולם. ר' חייא מציג את הידע כיצד להעביר מידע למתים כידע מיוחד ואוטורי (אולי יש לו גם צד

48 נוסח אחר: "וחייא", החיים.

49 תרגום חלקי ראו אצל תשבי, עמ' קעז-קעה.

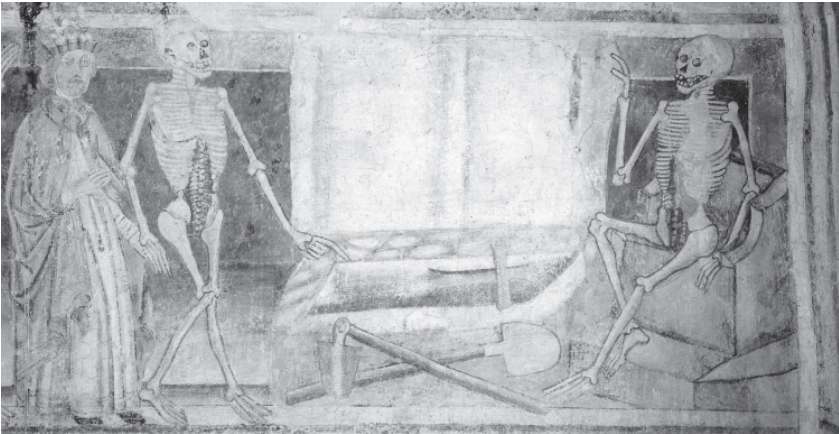
טכני), אך לדעתו התקשורת אינה מוגבלת לבעלי הידע הזה. המתים יכולים ללמוד על מצוקתם של החיים גם מטקסים שהחיים עורכים בבית העלמין, כמו הבאת ספר תורה אליו (על כך ראו להלן).

בסיפור תלמודי על חסיד שנמלט מזעמה של אשתו אל בית הקברות, הוא זוכה למידע חקלאי חיוני על העתיד מתוך כך שהוא שומע שיחה בין שתי רוחות:

תניא: מעשה בחסיד אחד שנתן דינר לעני בערב ראש השנה בשני בצורת והקניטתו אשתו והלך ולן בבית הקברות. ושמע שתי רוחות שמספרות זו לזו, אמרה חדא לחברתה: חברתי, בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם. אמרה לה חברתה: איני יכולה שאני קבורה במחצלת של קנים, אלא לכי את ומה שאת שומעת אמרי לי. הלכה היא ושטה ובאה. ואמרה לה חברתה: חברתי, מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה: שמעתי שכל הזורע ברביעה ראשונה ברד מלקה אותו. הלך הוא וזרע ברביעה שניה. של כל העולם כולו לקה, שלו – לא לקה. לשנה האחרת הלך ולן בבית הקברות, ושמע אותן שתי רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה חדא לחברתה: בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם. אמרה לה: חברתי, לא כך אמרתי לך: איני יכולה שאני קבורה במחצלת של קנים? אלא לכי את ומה שאת שומעת בואי ואמרי לי. הלכה היא ושטה ובאה. ואמרה לה חברתה: חברתי, מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה: שמעתי שכל הזורע ברביעה שניה שדפון מלקה אותו. הלך וזרע ברביעה ראשונה. של כל העולם כולו נשדף, ושלו לא נשדף. אמרה לו אשתו: מפני מה אשתקד של כל העולם כולו לקה ושלך לא לקה, ועכשיו של כל העולם כולו נשדף ושלך לא נשדף? סח לה כל הדברים הללו. אמרו: לא היו ימים מועטים עד שנפלה קטטה בין אשתו של אותו חסיד ובין אמה של אותה ריבה. אמרה לה: לכי ואראך בתך שהיא קבורה במחצלת של קנים. לשנה האחרת הלך ולן בבית הקברות ושמע אותן רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה לה: חברתי, בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות בא לעולם. אמרה לה: חברתי, הניחיני, דברים שביני לבינך כבר נשמעו בין החיים. (ברכות יח ע"ב).⁵⁰

הדו־שיח בבית הקברות מתואר בתור דו־שיח פרטי, השייך רק לתחומן של נשמות המתים. כאשר נודע לרוחות שהאינו להן, שיחתן פוסקת. אולם הבעיה לא היתה שהאדם פעל על פי מה ששמע בבית הקברות, אלא ההפרעה שיצר הדו־שיח בין החיים לדו־שיח בין המתים. דומה שלמרות שלשתי הישויות השונות יש זכות דיבור, דיבורן צריך שישאר נפרד, כשאינן רשות נוגעת בחברתה.

מצד שני, אנשים באים לבית הקברות גם כדי לספר על מה שמטריד אותם, ולבקש עזרה מן המתים. הספר היסודי של תפילות בתי העלמין, "מענה לשון" (פראג, לפני

מימין ומשמאל: יוהאנס דה קסטואו (Johannes de Castuo), קטעים מתוך מחול המוות,

שע"ה, 1615),⁵¹ כולל תפילות שכאלה, שבהן מודיעים למתים על מצבים שונים, ומבקשים מהם הגנה וסיוע, במישרין או בעקיפין, כשליחים לעולם העליון. מצויות תפילות לבית העלמין המבקשות לזכות בפרי בטן, בבריאות טובה, ברפואה לילדי המבקש. רוב התפילות מסוג זה מצהירות במפורש שהמתפלל בא כדי למסור מידע, למשל בדוגמה הבאה לאב שמבקרים את קברו: "שלום לך אבי מורי מלפני ומחכמי והורי, שלום לך ושלום לנשמתך, והיתה שלמה מנוחתך. עתה באתי אדוני אבי להודיעך צערי ומכאובי".⁵² דוגמה אחרת לבית העלמין בתור מרכז תקשורת היא המידע הכתוב המופיע על המצבות, וטקסטים אחרים המצויים שם, כמו קטעי גניזה קבורים או ספרי תורה פגומים.⁵³ התקשורת בבית העלמין מתרחשת גם בין החיים. זהו תפקידם של ההספד, ושל המצבה על כתובתה וקישוטיה.⁵⁴ מי שסופד ומכין את המצבה מספק מידע לחיים: מעמדו של הנפטר, אורך חייו ולעתים גם מידע נוסף. אך מעבר לכך, בית העלמין יכול לעורר גם דו-שיח מיוחד בין החיים – דו-שיח של תשוקה ותאוה, כפי שמשקף הסיפור על האלמנה העליזה שנדון בו להלן.

כאשר החיים באים אל בית העלמין כש"מענה לשון" בידיהם, הם מבטאים את אמונתם שניתן ליצור שם קשר עם המתים, לספר על צרות ולבקש עזרה. למרות שהדו-שיח שבין המתים והחיים מתרחש בעיקר בבית העלמין, גם בהקשרים אחרים המתים יכולים להופיע לפני החיים ולשוחח עימם. מצב זה מהופך ליחסים המרחביים שבין החיים והמתים. כדי

51 על מענה לשון במסגרת ספרי חולים ומתים, ר"ספרות בתי-עלמין", ראו: גריס, הנהגות, עמ' 68–69; ברלבב, מודנה, עמ' 85 הערה 2. על התפילות המופנות למתים ראו הורוביץ, אל המתים.

52 מענה לשון, סימן ח.

53 וראו להלן, עמ' 25.

54 על משמעותן התרבותית של מצבות נוצריות בימי הביניים ראו ולדס דל אלמו; והערה 9 לעיל.

כנסיית הרסטובליה (Hrastovlje), סלובניה 1490

ליצור קשר עם הנפטרים, על החיים ללכת למקומם של המתים – מצד שני, למתים יש האפשרות לפנות אל החיים באשר הם,⁵⁵ גם מחוץ לבית הקברות, למשל בחלום ובדרכים אחרות.⁵⁶ הסיפור הבא מסביר מה מרגישים המתים כאשר החיים מבקרים אותם:

קהל אחד רצו ללכת למקום אחר. בא מת לאחד בחלום ואמר לאחד אל תעזבו אותנו, כי יש לנו הנאה כשתלכו לבית הקברות. ואם תעזבונו דעו שתהרגו. ולא חששו ונהרגו כלם (סימן רסט, עמ' 86).

בסיפור זה המתים מבקרים את החיים כדי לנסות ולהבטיח שהחיים ימשיכו לבקר את המתים. המתים יודעים דברים שהחיים אינם יודעים, וכאשר החיים מתעלמים מבקשתם של המתים או מעצתם הטובה, התוצאה עלולה להיות טרגית.⁵⁷

במה

בית הקברות הוא המקום שבו מתרחשת הלוויה, אולם הוא גם מקומם של טקסים אחרים. אחד מהם הוא ההספד, שלפי התלמוד הבבלי (מגילה כט ע"א) נישא בבית הקברות. תפילת צידוק הדין, לפי מחזור ויטרי, שמן המאה הי"ב (סימן רעו), גם היא נאמרת בבית העלמין; ושם נאמרות קינות.⁵⁸

- 55 על היחסים בין המתים והחיים באירופה הנוצרית בימי הביניים ראו גירי, במיוחד עמ' 77-92.
- 56 ראו: ברילבב, מוות ומאגיה, עמ' 58; חוץ־רוקם; על העלאה באוב במזרח ראו סטרומזה, עמ' 107-113. אני מודה לפרופ' חגי בן־שמאי על הפנייתו.
- 57 ייתכן שזו דוגמה למצב שבו אסור למתים למסור לחיים כל מה שידוע להם. מגבלות כאלה שאינן קיימות בדרך כלל בכיוון ההפוך.
- 58 על הקינות ראו מדר.

לפי מנהגים אחדים, בזמנים של מגפה נערך בבית העלמין טקס נישואים בין יתום ויתומה. ואין די במעשה החסד של השאת היתומים, אלא כדי להגביר את היעילות ולעורר רחמי שמים יש צורך לעשות את המעשה בפומבי, על ה"במה" הציבורית שבבית העלמין.⁵⁹ השורות שיוצרים המנחמים כדי שהאבלים יעברו בתוכן, וכמו כן המנהג להקיף את הגופה,⁶⁰ הקיים בכמה קהילות, אף הם מדגימים את האופי הבימתי של בית העלמין. הקפת הגופה שונה אמנם ממחול המוות הנוצרי, *dance macabre*;⁶¹ אך הן דוגמאות להתנהגות ריטואלית מובנה, שבית הקברות משמש להן במה. טקס אחר המשתמש בבמה של בית העלמין הוא התקיעה בשופר בתחומו, מנהג הנוכח אצל פרשני התלמוד.⁶² טקס מעניין הוא הבאת ספרי תורה, ואפילו בימה של בית כנסת, אל בית העלמין. טקס כזה נזכר בזוהר, ור' יוסף קארו התנגד לו בספר "בית יוסף" (אורח חיים, סימן תקעט אות ג), במיוחד כאשר לוקחים את הבימה אל בית עלמין של מי שאינם יהודים.⁶³ נוכחות הבימה וספרי התורה בבית העלמין מחדדת את הדמיון שבין בית העלמין ובית הכנסת.⁶⁴

בימים הנוראים נערך סביב בית העלמין טקס שבו היו הנשים מקיפות אותו בחוט שממנו הכינו אחר כך פתילות לנרות. הבנה סמלית של טקס זה, שניתחה אותו באופן מרשים חוה וייסלר,⁶⁵ קושרת אותו לתפיסה של בית העלמין בתור שער, וכן לתפיסתו בתור במה מצד אחד, בהקפת בית העלמין יוצרות הנשים מעגל סגור, המתכתב עם רעיון הפתיחות – במעשה זה הן מסמלות סגירה, כאילו הן חותמות את בית העלמין ובכך עוצרות את המוות. מצד שני, ביקורן בבית העלמין והקפתו בחוט דומים לתהלוכה דתית הנערכת על במה סמלית. ביקורים ציבוריים אחרים בבית העלמין, למשל בתשעה באב ובאירועים אחרים, אף הם משקפים את היבט הבמה שבבית העלמין.⁶⁶

59 ראו המקורות שמביא גליק, עמ' 173 ואילך.

60 ראו ברלב, רבי נפתלי, עמ' 163. על מקורות המנהג ראו ברלב, אבות המחברים; ובהרחבה רבה בספרו החשוב של בניהו.

61 על מחול המוות ראו: מאל; קורץ. למקורות יהודיים ראו גריס, בין ספרות, עמ' 167, והערה 60 בעמ' 179.

62 הפירוש המיוחס לרש"י על תענית טו ע"א, ד"ה חוגרות שקין.

63 עניין זה קשור גם למסקנות שניתן לגזור מן הדיון שנוכח לעיל, המופיע בתענית טו ע"א, על הסיבה שבגללה מבקרים בבית העלמין. אם הולכים לשם לא כדי שהמתים יבקשו עלינו רחמים אלא כדי להזכיר לעצמנו את סופנו, הרי שגם בית עלמין של גויים יכול להועיל למטרה זו. וראו שהם שטיינר, התפילה.

64 חלק ניכר מן התפקידים התרבותיים של בית העלמין הנוכחים במאמר זה מתאימים גם לבית הכנסת. על מפגש לילי בין החיים והמתים בבית הכנסת ראו למשל ספר חסידים, סימן רעא, עמ' 86: "אחד נרדם בלילה בבית הכנסת וסגרו השמש. בחצי הלילה נעור וראה הנשמות מעוטפות בטליתות".

65 ראו וייסלר, עמ' 126-146.

66 ראו הערה 10 לעיל. לדוגמה מודרנית וקיצונית ראו גילרמן – האמנית והאוצרת נעמי שלו הקימה מעין חלל תצוגה מעל לקבר בנה בבית הקברות מורשה.

תפאורה

תפקידו של בית העלמין כתפאורה קשור לתפיסתו כבמה. תפיסה זו משתקפת בשיר של ר' משה אבן עזרא, המשורר הספרדי הדגול בן המאה הי"א:

הַקִּיצוּנִי שְׁעָפִי לְעֵבֶר עַל / מְלוֹן הוֹרֵי וְכָל אַנְשֵׁי שְׁלוֹמִי.
שְׁאַלְתִּימוּ – וְאֵין מְקַשֵּׁב וּמְשִׁיב / הִבְגְּדוּ בִּי עֲדֵי אָבִי וְאָמִי?
בְּלִי לְשׁוֹן קְרָאוּנִי אֲלֵיהֶם / וְהָרְאוּנִי לְצַדִּיקֵהֶם מְקוֹמִי.⁶⁷

הביקור בבית העלמין, מקום הלינה ("מלון") של הוריו של המחבר וכל אנשי שלומו, מזכיר למשורר את מותו שלו, וכופה עליו את ההכרה שגם הוא מצוי בדרכו למקום מנוחתם. המודעות למוות, המכונה במונח "זכרון יום המוות" היא ערך בתרבות היהודית המסורתית, משום שיש לה משמעות מוסרית והשפעה על התנהגותו של האדם הזוכר.⁶⁸ תפיסה זו משותפת אמנם ליהודים, נוצרים ומוסלמים, אך שיטות הזכירה נבדלות בדתות השונות. בתרבות הנוצרית חפצי אמנות המכונים *memento mori* משמשים להזכרת המיתה;⁶⁹ בתרבות היהודית חפצים כאלה נדירים יחסית,⁷⁰ אולם מצויות דרכים אחרות, לא חומריות, להזכרת המיתה, ובכללן הביקור בבית הקברות, המשמש תפאורה שמטרתה להשרות את האווירה המתאימה ולעצב את תודעתו של המבקר

התפאורה בבית העלמין אינה יפה דווקא, אלא היא תפאורה מוסרית.⁷¹ המצבות אפשר שיהיו אסתטיות, בצורתן או בתוכנן של הכתובות, אולם דומה שבעיקר בעת החדשה הוקדשה תשומת לב אסתטית לבית העלמין היהודי כמכלול.⁷² אווירת ההזנחה השורה לעתים על בתי עלמין יהודיים משקפת גם את השוליות של המוות ושל בית הקברות בהקשרה הרחב של התרבות היהודית.⁷³ זהו המקום שאליו הולכים כדי להגיע למידת ההשתוות, שבה שבח וגינוי זוכים לאותה תגובה פנימית של שלוה ורוגע; שם מצוי לא רק זכרון יום המוות אלא המוות בעצמו. גישה זו משתקפת בסיפור מתוך ספר הישר, חיבור מוסרי אנונימי חשוב מימי הביניים (שער שלושה-עשר):⁷⁴

- 67 ראו: ברודי, עמ' קכט; שירמן, עמ' 403; נוסח השיר יחד עם תרגום לאנגלית ודין אצל שיינדלין, עמ' 162. דיון בשיר זה ובשירים אחרים על החיים והמוות בשירתו של ר' משה אבן עזרא ראו: פניס, עמ' 114-115; שירמן-פליישר, עמ' 403-405. שירמן מסביר כי השיר "יוצא דופן, ואפשר כמעט לומר כי מרחפת עליו רוח מודרנית. במהלך מקברי נועז מטשטש המשורר בשיר זה את הגבולות בין עולם החי לעולמם הדומם של המתים" (עמ' 405). אני מודה לדר' מתי הוס על סיועו.
- 68 ראו: ברילבב, זכרון; ברילבב, ספר החיים, עמ' 103, 144-146, 152.
- 69 ראו לוולין. על הקשרים רחבים של ייצוג המוות ראו: בינסקי; ארייס, דימויים.
- 70 ראו נרקיס. חומר נוסף גידון אצל יוהס.
- 71 על גידול צמחי נוי בבתי עלמין יהודיים ראו שמש.
- 72 השוו לתיאור המנוגד אצל אברהם, עמ' 93. על אברהם וספרו ראו הורוביץ, חיים.
- 73 למקורות על שאלת האסתטיקה של בית הקברות, במסגרת שו"ת המתנגד לייפוי בית העלמין בצמחים ובפרחים, ראו מנחת יצחק, א, סימן לא. המחבר, הרב יצחק וייס (1902-1989) היה דיין בבית הדין החרדי בירושלים. לאוסף מקורות (בתרגום אנגלי) על יהדות והאמנויות החזותיות ראו וויאן מאן.
- 74 על גלגוליו של מקור זה ראו: ברילבב, ספר החיים, עמ' 146-152; ברילבב, זכרון.

בנימין סניור גודינס (Benjamin Senior Godines), ציור לזכרון יום המוות (memento mori), אמסטרדם 1681. באדיבות המוזאון היהודי לונדון

וצריך כשיבא בימים להתפלל בכל לילה ולערוך תחנונים ולהמנע מגשת אל אשה וימעט מלאכול בשר ולשתות יין, ויתעסק בצרכי עניים וחולים, וילוה מתים לקבורתם, וילך לקברות המתים בכל שבוע, ויעמוד לבדו בהם ויזכור לנפשו את המעמד ההוא, כאשר היה עושה איש אחד שהיה בתכלית הרשע והפריצות, והיו מספרים תועבותיו לפני המלך. ויען איש אחד מהם ויאמר, אדוני המלך, דע כי עתה הפליג לעשות מאשר עשה מימיו, ואני מעיד לפניך כי שמעתי אותך בחצי הלילה הולך לגנוב תכריכי מתים, כי ביתי בקיר החומה. ויצו המלך לשנים מנאמניו לחקור הדבר, והלכו אחריו בלילה עד אשר ראוהו כי נכנס בקבר אחד, והוציא שלשלת של ברזל, וקשר אותה על צווארו, והיה מושך אותה בידו בחזקה, והיה אומר: אוי לך גוף נגוף וגויה עניה ונשמה נשמה ויחידה גלמודה ושכל סכל ואנוש אנוש ואדם מאדמה...

כל קשר עם בית הקברות מעורר חשד. מי שהולך לשם בלילה (וכזכור הגדרת השוטה בתלמוד היא מי שלן בבית הקברות) – ואינו עני מרוד שנשכר כדי למלא באופן זמני קבר ריק – מן הסתם עוסק בפשע הבווי של גניבת תכריכים. אולם מסתבר שבהליכתו הלילית לבית העלמין מבקש ההולך לפתח את חוסנו המוסרי ואת מידותיו. בית הקברות מעניק לו את התפאורה הנדרשת כדי לעורר את המזג הרוחני המתאים לכך. במובן מסוים זהו היבט אחר של בית העלמין כשער, הפעם כשער להתפתחות אישית ורוחנית.

אפשר לראות בסיפור גם יחסי גומלין בין הדגמים של שכונה ושל תפאורה. מקורה של ההאשמה בכך שהאדם נראה מבקר בלילה בשכונה לא ראויה. התפאורה המוסרית בבית העלמין משתקפת בסיפור אחר, המופיע בספר המוסר "ראשית חכמה" לר' אליהו די וידאש, מצפת של המאה ה־17. מקורו בספר אבוד של ר' יצחק דמן עכו, מקובל חשוב מן המאה ה־18, שהגיע לארץ ישראל מספרד:

וכן נלמד ממעשה אחד, שכתב הרב ר' יצחק דמן עכו ז"ל, ואמר כי יום אחד מן הימים יצאה בת המלך מן המרחץ, וירא אותה איש מיושבי קרנות, ויאנח אנחה גדולה ויאמר: מי יתן אותה ברשותי לעשות בה כטוב בעיני. ותען בת המלך ותאמר לו: בבית הקברות יהיה זה ולא הנה. כשמעו דברים אלה שמח, כי חשב שאמרה לו ללכת אל בית הקברות ולשבת לו שם, והיא תלך אצלו, ויעש בה כטוב בעיניו. והיא לא לזה נתכוונה, אבל רצתה לומר כי שם ישוה הקטן והגדול, הנער והזקן, הנקלה והנכבד, "קטן וגדול שם הוא" (איוב ג, יט) שמה יהיו שוים הכל אבל הנה לא, כי בת מלך לא יתכן שיקרב אליה אחד מן ההמון. ויקם האיש ההוא וילך אל בית הקברות, וישב לו שם. ויקשור מחשבות שכלו בה, ותמיד יחשוב בצורתה. ומרוב חשקו בה הפשיט את מחשבתו מכל מורגש, ושם אותה כולה בצורת האשה ההיא וביפיה. ויום ולילה תמיד ישב בבית הקברות, ושם יאכל וישתה, ושם יישן, כי אמר אם לא תבא היום תבא למחר. כן עשה ימים רבים. ומרוב פרישותו מכל מורגש לקשירת מחשבת שכלו בדבר אחד תמיד, והתבודדותו וחשקו הגמורה, נתפשטה נפשו מהמורגשות ושבה להדבק במושכלות, עד שמכל מורגש נתפשטה, ואפילו מהאשה, ודבקה בש"י. עד שלימים מועטים פשטה כל מורגש וחשקה במושכל האלהי, ושב להיות עובד שלם, איש האלהים קדוש, עד שתפלתו נשמעת וברכתו פועלת לכל עוברי דרכים אשר יעברו דרך שם. וסוחרים ופרשים ורגלים אשר יעברו דרך שם יטו אליו ויקבלו ברכתו, עד שהלך שמו למרחוק. עכ"ל [עד כאן לשונו] לענינו, ועוד האריך שם במעלת הפרוש הזה. וכתב שם הר' יצחק דמן עכו ע"ה במעשיות הפרושים שמי שלא חשק לאשה הוא דומה לחמור ופחות ממנו, והטעם כי מהמורגש צריך שיבין העבודה האלהית (ראשית חכמה, שער האהבה, סוף פרק ד).

משה אידל עמד על המקור היווני והצופי של הסיפור, והסביר שבית העלמין רומז למצב של שוויון בין ההפכים.⁷⁵ הדיונים המחקריים בסיפור הזה התמקדו בעיקר במרכיבים המעניינים האחרים שלו, אך לא במקום שבו הוא מתרחש, בבית הקברות. מסתבר שהשהייה הממושכת במקום זה מתוך ציפייה אינטנסיבית היוצרת תהליכים של דבקות יכולה להפוך אדם לצדיק, לאיש אלוהים.⁷⁶ המקובל היהודי מאמץ בסיפור הזה רעיונות מיסטיים מוסלמיים וגם תפיסה מוסלמית של תפקידו של בית העלמין.⁷⁷ יהודים אימצו לא רק מנהגים מוסלמים

75 ראו: אידל, פרקים, עמ' 137-144; אידל, ארוס; אידל, החסידות, עמ' 115.

76 להצעה לקריאה סמלית של הדמויות ראו אצל אידל, פרקים, שם.

77 ראו פנטון, עמ' 63 והערה 94.

של הערצת קדושים אלא גם דגמים תאורטיים ומוסריים. שילוב המקורות הזרים ברעיון בית העלמין כתפאורה אינו מפתיע, משום שבניגוד לדגמים האחרים, בהיבט זה של בית הקברות אין מימד יהודי ייחודי. מטבע הדברים גישה המבקשת השתוות תהיה אדישה גם לייחוס הדתי. האיכויות הרגשיות של בית העלמין אינן תלויות בדתם של הנפטרים השוכבים בו – הן תלויות (גם) בתפקידו כתפאורה, כרקע המעורר תהליכים אישיים ונפשיים.

על פי תיאורו של ר' אליהו די וידאש, בהמשך סיפורו ציין ר' יצחק דמן עכו כי מי שלא חשק באשה דומה לחמור. דבריו מדגימים גם כי התפאורה של בית העלמין יכולה לעורר לא רק רגשות נאצלים ותהליכים רוחניים, אלא גם תאוה לחיים ותחושות של ניהיליזם, כפי שמשתקף במוטיב הפולקלורי הבינלאומי של האלמנה העליונה או האלמנה מאפסוס (מספר 1510 במפתח המוטיבים של ארנה-תומפסון Aarne-Thompson). מוטיב זה מופיע במקורות פגניים, יהודיים ונוצריים⁷⁸ – וכך מציגים את הסיפור בעלי התוספות (קידושין פ ע"ב, ד"ה כי היא), משמו של רבינו חננאל:

כי היא מעשה דהיא איתתא דהוה עובדא ואפיקתיה – פר"ח [פרש רבינו חננאל] מעשה באשה אחת שהיתה בוכה ומתאוננת על קבר בעלה והיה שם אדם אחד שהיה שומר תלוי אחד וצוה לו המלך לשומרם ובא אצל האשה ופיתה אותה ושמעו לו וכשחזר אצל התלוי לא מצאו והיה מצטער מאד מפחד המלך אמרה לו האשה אל תירא קח בעלי מקברו ותלהו במקומו ואפיקתיה לבעלה ותלהו.

דומה שהמוטיב הבינלאומי קולע לעובדה הפראדוקסלית שמקומם של המתים מעורר גם תחושות של התלהבות מן החיים ורצון לממש את תענוגותיהם. כפי שציין אורבך, "לא כולם סברו שאין יצר הרע הרע מצוי בבית הקברות"⁷⁹. נוכחותו של המוות בבית העלמין משפיעה על הנוכחים בכיוון פילוסופי או בכיוון הפוך, גשמי וארצי. בית הקברות הוא מקום שניתן להתעלות בו במעלות הרוחניות, באמצעות הדושיה הפנימי שהוא מעורר, וגם מקום שיכול לשחרר מכבליהן את התאוות הבסיסיות. רעיון זה בולט גם במקורות מוסלמיים, למשל בספר "ענק היונה"⁸⁰.

מקלט

בית הקברות הוא גם מקום מקלט; כך למשל רועה בו לעיתים בכור בהמה טהורה.⁸¹ לפי דיני המקרא בכור הבהמה הטהורה שייך לכהנים, ומכיוון שהכהנים חייבים להתרחק

78 על גלגוליו של סיפור זה בספרות העולם ראו צבי כהן, עמ' 324; אני מודה למורי פרופ' זאב גריס על הפנייתו. והשוו גרוסמן, עמ' 468 הערה 34.

79 ראו אורבך, עמ' 421; ירושלמי קידושין פ"ד הי"א, סו ע"ב.

80 ראו ענק היונה, עמודים 96, 121, 194. אני מודה לד"ר מרים פרנקל על הפנייתו.

81 על שור בית הקברות ראו: ירחמיאל כהן, דיוקן, עמ' 329-330; שפרבר, עמ' 91-98.

מטומאת המתים, הרי שעבור אותן הבהמות בית העלמין הוא מקום טוב להשאר בו.⁸² אך בית הקברות הוא גם מקום מקלט לאנשים. בסיפור הידוע מברכות טז ע"ב שנידון לעיל, החסיד ישן בבית הקברות כשנס מזעמה של אשתו אחרי שפיזר לצדקה ממון רב מדי לטעמה. החסיד נהנה הן מן המקלט והן מן התועלת שבית העלמין הוא גם מרכז תקשורת. בית העלמין יכול להיות מקום מקלט לא רק לאנשים ולחיות אלא גם לרכוש. סיפור במדרש ויקרא רבה מראה את היחסים המורכבים בין התפקידים השונים של בית הקברות, כמקלט למי ששואף להתחמק ממס אך גם כארץ גזירה לאב שיכור, שהופכת למחוז חפץ:

א"ר אחא מעשה באדם אחד שהיה מוכר כל כלי ביתו ושותה בהן יין, קורות ביתו ושותה בהן יין, והיו בניו מלינים ואומרי' לית הדין סבא אבינו נפיק מן עלמא ולא שביק לן לאחר מיתתיה כלום. מה נעביד ליה, איתין ונשקוניה ונשכרוניה ונטעוניה ונפקוניה ונימר דהוא מית ונשכביניה בגו משכביה. עבדין כן נסוניה ואשקוניה ושכרוניה ואפקוניה ויהבוניה בחד בית עלם. עברון שפאין בתרע בית עלם, עברון ציבחד חמרין למעול לההיא קרתא, שמעון דאנגריא במדינתא אמרין איתון ונפרוק אילין זיקא בהדין משכבא ונערוק. עבדין כן פרקון טעוניהון בגו בית עלם ואזולון למיחמי מה קלא במדינתא, והוה ההוא גבר תמן חמון יתיה סברון הוא מת. מן דאיתער משינתיה חמא זיקא יהבא לעילא מן רישיה שרא יתה ויהבה בפומיה שרי שתי, כיון דרוי שרי זמר. בתר תלתא יומין אמרון בניה לית אנן אזלין וחמן ההוא אבון מה עביד, אי חיי אי מיית. אתן אשכחוניה והא זיקא יהבה בפומיה והוא יתיב שתי. אמרון ליה אף הכא ביני מיתאי לא שבקך ברייך וביני חייא שביק לך, הואיל ומן שמיא יהבו לך לית אנן ידעינן מה נעביד לך, איתון נעליניה ונתקניניה ונעביד ליה קטסטסיס. עבדין ליה תקנה כל חד וחד משקי ליה יומיה. (ויקרא רבה פרשה יב, מהדורת מרגליות עמ' רמה-רמח).

תרגום (שם): מעשה באדם אחד שהיה מוכר כל כלי ביתו ושותה בהן יין, קורות ביתו ושותה בהן יין, והיו בניו מלינים ואומרים: אין אבינו הזקן הזה יוצא מן העולם ואינו משאיר לנו לאחר מותו כלום. מה נעשה לו? בואו ונשקנו ונשכרונו ונטעינו ונוציאו ונאמר שהוא מת ונשכיבו בתוך משכבו (קברו). עשו כן, לקחוהו ושיכרוהו והוציאוהו ונתנוהו בבית עולם אחד. עברו מוכרי יין בשער בית הקברות. עברו קצת חמרים להיכנס לאותה עיר, שמעו שאנגריה (מס של עבודה למלכות) במדינה. אמרו בואו ונפרוק נאדות אלו בקבר זה ונברח. עשו כן. פרקו מטענם בתוך בית הקברות והלכו לראות מה נשמע במדינה. והיה אותו איש מונח שם, וכשראו אותו סברו שהוא מת. כשנתעורר משנתו ראה נאד נתון למעלה מראשו, התיר אותו ונתנו בפיו והתחיל שותה. כיוון שרווה התחיל מזמר. לאחר שלשה ימים אמרו בניו וכי אין אנו הולכים ורואים מה אבינו עושה, אם הוא חי או מת? באו ומצאוהו והנה הנאד נתון בפיו והוא יושב ושותה. אמרו לו אף כאן בין המתים לא עזבך בוראך,

האם בין החיים יעזוב? הואיל ומן השמים נתנו לך (יין לשתות), אין אנו יודעים מה נעשה לך. בואו נכניסנו (הביתה) ונתקנו ונעשה לו קטסטסיס (חוק קבוע, דבר יום ביומו). עשו לו תקנה כל אחד ואחד יהיה משקה אותו יומו.⁸³

בניו של אותו שתיין חוששים ששתייתו תכלה את ירושתם, על כן הם מאיצים את הגעתו של אביהם אל בית העלמין, אמנם לא בהריגתו ממש אלא בכך שהם מניחים אותו בשכרותו בקבר. שם הוא זוכה מתוך כך שבית הקברות משמש מקלט ליין שנושאים החמרים. אדישותם של הבנים לגורלו של אביהם מתחלפת בהתפעלות מהשגחת הבורא עליו ובנכונות להתחלק במימון הוצאות שתייתו, וכך גם לשמור על ירושתם. גם בסיפור שאופיו כנראה בינלאומי, שמופיע בקובץ מעשיות מאוחר שפירסם י"ד אייזנשטיין, התפקידים השונים של בית הקברות מקיימים ביניהם יחסי גומלין המשפיעים על העלילה:

אמרו חכמים שהיה איש אחד עשיר גדול מאד והיה חושב בלבו ואומר מה יתרון לי בכל עמלי ומה יועיל לי עשרי והוני בשעת מותי, והיו אומרים לו בני אדם לעשות צדקה וחסד מהונו והוא ילוננו בעולמו ויהיה לו צידה לדרך, כי העושר אינו עומד וקל מהרה יאבד שנאמר התעִיף עיניך בו ואיננו, וישבע שלא יתן צדקה מהונו אלא למי שנתייאש מבטחונו מעוה"ז [מהעולם הזה]. ויהי היום ויצא חוץ לעירו וימצא עני אחד יושב באשפה ועליו כל בלויי סחבות שהיה מתכסה בהן ויאמר בלבו אמנם זה נואש מטוב העולם ומיחל המות לפי שהוא בצער גדול ואין לו בטחון בעולם הזה, ויתן לו מאה דינרין, ויתמה העני ויאמר לו למה נתת הממון הזה לי לבדי כל כך ולא נתת בין כל עניי העיר? ויאמר לו מפני שנשבעתי שלא אתן צדקה אלא למי שנואש מטוב העולם הזה. ויאמר לו האביון קח ממונך טפש וכסיל כי אתה נתייאשת מטוב העולם ואני בוטח בחסד ה' ואיחל לרחמיו בכל רגע ובכל עונה שנאמר "ורחמיו על כל מעשיו" (תהלים קמה, ט). הלא קראת "מקים מעפר דל מאשפות ידים אביון" (שמואל א, ב, ח), הלא תדע כי אין מעצור לה' להעשירני ולהצילני מן הצרה הזאת? עזוב הטפשות הזאת והרחיקה ויהיה טוב לך. ויאמר לו העשיר לא היה שכרי שרחמתי עליך אלא שחרפתני וגדפתני? ויאמר לו העני אתה חשבת שגמלת עלי טובה ולא היה כן אלא הרגתני, כי לא נואש מטוב העולם כ"א [כי אם] המתים. ויאמר העשיר בלבו אם כן איפה אלך ואקבור הממון הזה בבית הקברות עם המתים שנתיאשו מטוב העולם הזה, ויעשה כן. ויעברו עליו זמנים ויתרושש העשיר ולא נשאר לו כלום, ובראותו כי צר לו וילך ויחפור בבית הקברות להוציא את הממון שטמן להתפרנס ממנו, וימצאוהו השומרים ויתפשוהו ויביאוהו לפני שר העיר, והיה שר העיר אותו העני שהיה יושב על האשפה שנתמנה לשר, לפי שהיה בן טובים וכשמת שר העיר נתקבצו אנשי המדינה וישימו את העני לראש ולקצין. והיה כאשר הביאו

83 על סיפור זה וסיפורים הומוריסטיים אחרים על שיכורים ראו יסף, עמ' 194, וההפניות בהערות 101-102 בעמ' 620; והשוו שם, עמ' 286, 447.

לפניו את האיש החופר בבית הקברות אמרו לו: אדוננו השר! את האיש הזה מצאנו חופר בקברים להפשיט את המתים מתכריכיהם, וירא אותו השר ויכירהו ויתנכר אליו, וידבר אתו קשות ויאמר לו מה המעשה הזה אשר עשית חי נפשי כי בן מות אתה, ויאמר לו אדוני! חס ושלום כי לא עלה בלבי מעולם לעשות הנבלה הזאת אבל אירע לי כך וכך, ויספר לו את כל אשר קרהו במטמון אשר טמן בבית הקברות. ויאמר לו השר לא תכירני? ויאמר היאך יכיר עבד לאדוניו. ויאמר לו השר אני הוא העני היושב באשפה שאמרת שנתיאשתי מטוב העולם, ויקם אליו ויחבקהו וישקהו ויצו להוציא את הממון מבית הקברות לתת לו, ויצו עוד להביא לו ארוחה ומשאת מבית השר דבר יום ביומו כל ימי חייו. יתברך המשפיל ומוריש ומרים ומעשיר, שנאמר "מקים מעפר דל" וגו'.⁸⁴

בית העלמין (בדומה לבית הכנסת) הוא גם מקום המקלט של קטעי גניזה ושרידים ספרותיים.⁸⁵ עיוות של הרעיון שבית הקברות הוא מקום מקלט ניתן למצוא בכך שזהו מקום המפגש לכאורה של "זקני ציון", לפי הפרוטוקולים האנטישמיים המיוחסים להם.⁸⁶

מלכודת

במקרים אחדים ניתן לראות את בית העלמין לא כמקלט אלא כמלכודת. כך, לפי הסיפור התלמודי על טיטוס הרשע (גיטין נו ע"ב), שציוה בשעת מותו לשרוף ולפזר את אפרו על פני שבעת הימים, כדי שאלוהי היהודים לא ימצאהו ולא יעמידו לדין. הבקשה משקפת את התפיסה שמי שנשטמן בבית העלמין לא יוכל עוד לברוח משם. רעיון זה נגזר גם מן הקביעה שאין קוברים רשע אצל צדיק; לאחר הקבורה הנפטרים יאלצו להישאר במקומם. מזווית אחרת מפותח המוטיב של הקבר כמלכודת בשירת ספרד בימי הביניים.⁸⁷ כך למשל בשיר מרשים של ר' משה אבן עזרא:

בְּנִי, לֹא תַחַזֵּה אֶתִּי בְּקִבְרִי / אֲסִיר כְּלָא וּבִשְׁחַת מְגוּרִי
 בְּבוּר נְחֻבָּא, וְאֵין יוֹצֵא וְאֵין בָּא / כְּמוֹ טָרֵף בְּצַפְרֵי עֶפְרִי,
 וְהוּד פְּנֵי אֲשֶׁר נִהְפָּה לְמִשְׁחִית / וְרָמָה כְּמַעֲדֵל מְעַל בְּשָׂרֵי –
 אֲזִי לֹא תִהְיֶה מִפִּיר דְּמוֹתִי, / לְמַעַן חֲשָׁכוּ פְּנֵי וְעוֹרִי.
 וְאִיף מוֹדֵר נִתְּנֻנִי קְרוֹבִי, / וְאוֹתִי חֲשָׁבוּ אֲחֵי כְּנֻכְרִי,
 וְכֵהֶם זָנְחוּ אֶתִּי יְלָדֵי – / וְכֵן זְדִמְתִּי וְשִׁכְחִתִּי לְהוֹרִי!
 מְצֵט מְעֵר יְהִי שְׁכָנְם בְּתַבֵּל / וּמְקַרְיָהֶם יְהִי מְחָר כְּמִקְרִי:

84 ראו אייזנשטיין, עמ' 324.

85 ראו: בית-אריה; יוסף סדן; ולעיל, עמ' 16. תיאור ספרותי מרגש של בית קברות בתור מקום מקלט בתקופת השואה ראו וייל, עמ' 61-63, 119-124.

86 ראו נורמן כהן, עמ' 23.

87 ראו פדבה, עמ' 645-646, 655; על הרקע הערבי ראו טובי, עמ' 209-212.

הָכִי יֵאָכְלֶם בְּכוֹר מוֹת, וְזָכְרָם / יְהִי נֶשְׁכַּח עָלַי תִּבֵּל כְּזֹכְרֵי.
אָמַת, מְקַרְהָ אָנוּשׁ יוֹלִיד אֱלֹפִים / כְּמְקַרְהָ אִישׁ אֲשֶׁר יֵלֵךְ עֲרִירִי!⁸⁸

שירמן עמד על תחושת המלכודת שהשיר מעביר וציין כי "התמונה המצטיירת בשיר מרשימה במיוחד: לא רק המת חש במצבו המבעית ומסוגל לתארו, אלא גם העפר הדומם נהפך ליצור חי, כעין חיית טרף המחזיקה את שללה בצפורניה ואינה מרפה".⁸⁹ תחושת המלכודת מהדהדת גם בפסוק הנאמר כשנכנסים לבית העלמין בשעת הלוויה: "הפח נשבר ואנחנו נמלטנו" (תהלים קכד, ז). המקלט והמלכודת משקפים את אופיו של בית הקברות בתור "מקום אחר", שונה ונבדל מזה שלנו, ובה בעת בעל זיקה ניגודית עמוקה למקומנו אנו (משום שהמלכודת אינה כזו ללא ניגודה הבינארי למקלט); לשון אחר, את בית הקברות כהטרוטופיה.

מרכז זהות

מעניין שהאינטרנט הוא גן־עדן לבתי קברות.⁹⁰ לענייננו, אחד האתרים המרתקים בנושא הזה שייד לבית הקברות היהודי בפֶּסֶאֲתִין, פעם פרבר ועכשיו שכונה ענייה בקהיר, שיש לו כתב עת אלקטרוני משלו בשם "חדשות בסאתין" (*Bassatine News*).⁹¹ כתב עת זה אינו מביא כמובן את פרי עטם של שוכני בתי העלמין, אלא את דבריהם של החיים, בעיקר של הגב' כרמן ויינשטיין, חברה בולטת אף כיום בקהילה היהודית של קהיר. בעזרת כתב עת אלקטרוני זה היא שומרת על קשר, בעיקר עם יהודים יוצאי מצרים בתפוצות, והוא שימש כלי חשוב במאבקה המוצלח להרחיק מבסאתין פולשים המתגוררים בין הקברים. בגלל האוכלוסייה הרבה בקהיר והמחסור בדירור, החיים והמתים חולקים ביניהם את בתי העלמין של העיר.⁹² ויינשטיין שאפה למנוע מבית העלמין היהודי את הגורל הזה, והשיגה את מטרתה בעזרת יהודים יוצאי מצרים ואחרים שמיננו את האמצעים הדרושים להגנת בית העלמין מפני פולשים, כמו גדרות ושומרים. וכך כתוב בגיליון הראשון של כתב העת, מאפריל 1994, המתאר את בית העלמין:⁹³

אחרי 1967, רוב לוחות השיש המכסים את המצבות נגנבו. לרוב המבנים מכוסים הכיפה... פלשו מהגרים ממצרים העליונה וכן תושבים חסרי בית מקהיר... ב־1978

88 ראו: ברודי, עמ' ריג; שירמן, עמ' 403.

89 ראו שירמן־פליישר, עמ' 405.

90 חיפוש ב"גוגל" [30.8.2004] של המילה cemetery הוביל לי-7,120,000 הפניות. ראו למשל את האתר של האגודה הבינלאומית של חברות גניאולוגיות יהודיות – פרויקט בתי העלמין, www.jewishgen.org/ cemetery וכן האתר www.lmedia.org

91 אני מודה לצבי זוהר שסיפר לי על בית העלמין והאתר, www.geocities.com/RainForest/Vines/5855/bassai.htm

92 ראו נדרוסיק.

93 המקור הוא באנגלית והתרגום שלי; המקור מופיע באתר וכן אצל ברללב, בית הקברות.

כרמן ויינשטיין קיבלה על עצמה להציל מה שעוד אפשר היה מבית העלמין. אך למרות פניותיה ברחבי תבל... היא נתקלה בתגובות צוננות ובאדישות, במיוחד מן הקהילה היהודית בקהיר⁹⁴... הקהילה המקומית לא התעניינה בשמירה על בית העלמין או בתחזוקה שלו... ההכרה היחידה הגיעה מן האגודה הפריסאית Association pour la préservation du patrimoine culturel juif d'Egypte שחברים בה יהודים מצרים לשעבר. בהתחלה הם תרמו למימון שני שומרים, ואחרי שלוש שנים שלחו סכום נכבד כדי לבנות גדר הגנה סביב בית העלמין.

מקור זה מדגים שתי גישות מנוגדות לבית העלמין. עבור הגב' ויינשטיין זהו מקום מרכזי וחשוב, ואילו עבור ראשי הקהילה היהודית באותו זמן היה זה מקום חסר חשיבות. לשתי העמדות האלה יש שורשים במקורות היהודיים.

בשלב מאוחר יותר של פעילותה נבחרה ויינשטיין עצמה (שהיא בעלת עסק של הדפסה וצרכי משרד בקהיר) להיות נשיאת הקהילה, והצליחה לבנות גדר סביב לבית העלמין ולהגן על רובו מפני פולשים. אין זה מקרי שהסיוע העיקרי שזכתה לו היה מבני המקום שעזבו. הזיכרון של בית הקברות המקומי הלא־פעיל היה חשוב ליהודים שעזבו את מצרים וליהודים אחרים. אך המסירות לבית העלמין היא השלכה של הזיכרון, ולא של נוכחות ממשית. בית העלמין יכול להיות מה שדוד רוסקיס כינה "מקום של זיכרון"⁹⁵, אך גם מוקד ליצירת "קהילות של זיכרון", על פי המונח הידוע של פייר נורה.⁹⁶ במקרים כאלה בתי עלמין יכולים לזכות בחשיבות רבה יותר אחרי שעזובים אותם מאשר כאשר משתמשים בהם לקבורה.⁹⁷ כאשר הקהילה היתה פעילה והאנשים חיו חיים רגילים, סדרי העדיפויות שלהם היו שונים. בתי עלמין יהודיים במשך הדורות היו בדרך כלל מקומות מוזנחים, משום שלרוב לא היה חשוב ליפות אותם. ישנם כמובן כמה יוצאים מן הכלל, בעיקר בקהילות עשירות שבהן השקיעו גם במצבות או באחוזות קבר משפחתיות, אך פחות במתקנים של בית העלמין עצמו. כך הדבר בבית העלמין המפורסם באודרקרק (Ouderkerk) השייך לקהילה הפורטוגלית של אמשטרדם, ומבטא את עושרה ומעמדה של הקהילה

94 השוו לגישה דומה של הקהילה היהודית באסתנבול להרס בית העלמין העתיק בקוזגונצ'וק (Kuzguncuk), אצל רוזן, טיפולוגיה, עמ' 3. יחס זה משקף את השוליות של בית הקברות בעיני המימסד הקהילתי, ואת מרכזיותו בעיני יחידים (כמו בקהיר) והיסטוריונים (כמו באסתנבול). יש גם דוגמאות אחרות לכך שעובי המקום מסייעים במימון נסיונות השימור של בתי העלמין במקומות שאותם עזבו, למשל פעולותיו של הנדבן היהודי המנוח זולי קלר (Lesley Keller) לשיקום בתי הקברות היהודיים בהונגריה.

95 ראו הדיון היפה של רוסקיס על בית קברות יהודי סוציאליסטי בניו יורק.

96 ראו נורה.

97 גם מסיבות היסטוריות ישנה תחושה חדשה של דחיפות אצל חוקרים המתעדים בתי עלמין של קהילות שחברו – ראו: ברוקה ומילר; רוזן, סקר; רוזן, טיפולוגיה. עניין אחר הוא השימוש בנתונים מזויפים או מעוותים על בתי עלמין כדי להמציא מסורת או לגבש זהות. כך עשה למשל הקראי אברהם פירקוביץ – ראו במאמרו של דן שפירא בחוברת זו; או במקרה של פעילויות של כמה קבוצות חרדיות בישראל – ראו זקת ישני עפר; ולהלן, הערות 99, 100.

כוס חברה קדישא מפראג, תקמ"ד;
באדיבות חברה קדישא דק"ק פראג

בימי תפארתה.⁹⁸ במאה העשרים נחשב בית הקברות היהודי ברחוב גנשה שבוורשה למקום של יופי ושלווה.⁹⁹

ואולם באופן כללי רוב בתי העלמין היהודיים היו פחות חשובים מאשר מוסדות קהילתיים אחרים, והמימון המוגבל שלהם משקף את סדר העדיפויות הזה. חיוני שלקהילה יהיה בית קברות לקבור בו,¹⁰⁰ וקהילות יכולות להשקיע מאמצים ניכרים בהשגת שטח עבורו, אבל כאשר הוא מוקם הוא בדרך כלל שולי. אפילו כאשר חברות קדישא לגמילת חסד של אמת נעשות מרכזיות, כפי שהתרחש במאות הי"ח והי"ט, הן מבטאות את מעמדן בבית הכנסת ולא בבית העלמין. כך למשל, ר' נפתלי הכהן כ"ץ, שכאשר היה רבה של פוזנא ואחר כך של פרנקפורט דמיין בתחילת המאה הי"ח, כיהן גם כראש חברה קדישא (כפל תפקידים נפוץ באותה עת, המרמז על חשיבותה של החברה קדישא). אך כאשר רצה ר' נפתלי להעניק בצוואתו מתנה לחברה קדישא, הוא ביקש שיתרמו כלי או מנורה לבית הכנסת, ולא לבית העלמין.¹⁰¹ דוגמה אחרת ניתן לראות בחברה קדישא של פרנקפורט דמיין (וכן בחברות רבות אחרות) שחבריה הנציחו את שמותיהם על גביע כסף שהשתמשו בו בשעת הסעודה, ולא בבית העלמין.¹⁰² בדומה לכך הסעודה השנתית של החברה קדישא, אירוע חשוב בחיי החברה, אינה נערכת בבית העלמין.¹⁰³

98 ראו: קפלן; דה קסטרו.

99 ראו הולצמן, עמ' 119, 255.

100 ראו למשל: בן-ששון, עמ' 137; ברון ואחרים, עמ' 57*-67*. לדוגמה של מרכזיות של בית עלמין לקהילה ראו שמרוק, עמ' 21.

101 צוואת ר' נפתלי, ברלין תקנ"ז, כא ע"א. על מקור זה ראו: ברלוב, רבי נפתלי; ברלוב, צוואות.

102 על גביע זה ראו ברלוב, אבות המחברים. על יצירות אמנות שהקדישו "חברות קדושות" ראו ירחמיאל כהן, אמנות, עמ' 110-113. על כוסות חברה קדישא ראו שחר.

103 על המתחים שסבבו את הסעודה השנתית ראו ברלוב, משחקים, בעיקר עמ' 27-33.

מבנה החברה קדישא מספק ראייה נוספת לסדר העדיפויות הזה.¹⁰⁴ למרות שהיתה זו אחת החברות היוקרתיות בקהילה היהודית בראשית העת החדשה, החברים שביצעו בפועל את העבודות הגופניות בבית העלמין – למשל חופרי קברים – היו בעלי המעמד הנמוך ביותר בחברה, בדרך כלל עניים או תושבים שזה מקרוב באו. החברים החשובים ניהלו את החברה, או הנהיגו והשתתפו בטקסי המיתה, הטהרה והקבורה, אבל בדרך כלל היתה הופעתם בבית העלמין עצמו מוגבלת לזמן הלוויה. בתקופה מאוחרת יותר, משרדי החברה קדישא לא היו בבית העלמין, אלא בין המשרדים של הקהילה.

סיכום

אדגים את המתח בין המרכזיות לשוליות של בית העלמין היהודי באמצעות שני סיפורים, שיזכירו גם כי דגמים אנליטיים משקפים רק תמונה חלקית, ולא תמיד את החלק החשוב של הנושא הנידון. הסיפור הראשון לקוח מן האוסף הקלסי של בדיחות יהודיות שקיבץ אלתר דרויאנוב:¹⁰⁵

כל ימיה נהגה הדודה הזקנה ללכת לבית הקברות בחודש אלול. עכשיו, כשבאה מעיירתה הקטנה לניו־יורק, לבה תובעה, שלא תשנה ממנהגה גם כאן. אבל מי יסע עמה לברוקלין? מי יכול להפנות מן העבודה ליום תמים?
עם ערב שבו כל בני הבית מן העבודה. נסתכלו בדודה הזקנה וראו: פניה מבהיקות.
אמרו לה:

דודה, מה לך, שפנייך מבהיקות?

השיבה הזקנה:

אדם שוהה שעה אחת במקום הטהור¹⁰⁶ ושב משם כאילו פרקו מעליו משא של מאה פוד.¹⁰⁷

תמהו הכל:

בברוקלין היית?

השיבה הזקנה:

כיצד יכולתי אני להגיע לבד לברוקלין?

שאלו אותה:

אלא באיזה בית־קברות היית?

השיבה הזקנה:

כאן, בסמוך אלינו, מקום שהרכבת מתעכבת.

104 ספרו של מרקוס הוא עדיין מקור חשוב לנושא. למחקר חדש ראו אצל גולדברג, מעבר. על החברות באיטליה ראו ריבלין.

105 ראו דרויאנוב, ג, מס' 3073.

106 "מקום טהור" – כינוי בפי העם לבית־הקברות [הערת דרויאנוב].

107 "פוד" – ארבעים ליטרה רוסיית [הערת דרויאנוב].

לא יכלו בני הבית להתאפק, צחקו ואמרו:
 דודה, בית־קברות זה של גויים הוא.
 החזירה הדודה:

מה בכך? כלום מתים של גויים אינם קרויים מתיים?...

סיפור זה מדגים את תפקידו של בית העלמין בתור מרכז תקשורת ומקום של דו־שיח פנימי, המתעורר בתפאורה מסוימת – נוכחותם של קברים, ואף כלשהם. הזהות של בית הקברות כשהוא לעצמו חזקה יותר מאשר הזהות היהודית המסוימת שלו. גישתה של הדודה הזקנה שנעקרה מעיריתה משמשת בבדיחה לעוקצו של החידוד, כדי לעורר את הצחוק או לפחות את החיוך שבדיחות אמורות לעורר. אולם גישה כזו ניתן למצוא גם אצל הרמ"א, ר' משה איסרלש, בהגותו לספר שולחן ערוך של ר' יוסף קארו, המכוננת "המפה". בהלכות תענית ציבור (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן תקעט סעיף ג) נאמר ש"אחר שמתפללים יוצאים כל העם לבית הקברות ובוכים ומתחננים שם כלומר הרי מתים כאלו אם לא תשובו מדרככם"; ומעיר הרמ"א: "ולפי זה אם אין קברי ישראל הולכים על קברי כותים"¹⁰⁸. זוהי כאמור מסקנה מתבקשת מדעתו של ר' לוי במחלוקתו עם ר' חנינא שנוכרה לעיל (תענית טו ע"א)¹⁰⁹. הרעיון שבבדיחה נראה מצחיק, כמעט חתרני, נראה סביר לחכמי התלמוד כמו גם לבעל ההלכה הדגול, הרמ"א. ייתכן שהבעייתיות הפנימית הזו, שלפיה הקברים עצמם חשובים יותר מאשר מי שקבור בהם, קשורה לרעיון התפאורה, הנושא בחובו ממד חיצוני, ובמובן זה כמעט אוניברסלי.¹¹⁰

הסיפור השני לקוח מן הלקט של העתונאי היידי ב' יאושון (משה יוסטמן) "עוד מאוצרנו הישן".¹¹¹

ימים רבים עמד בית הקברות בעיר נייטרא שבהונגריה בלא גדר מחמת קמצנותם של פרנסי העיירה ועשיריה, ולא הועילו דברי התוכחה החוזרים ונשנים שהשמיע באזניהם רבה של העיר, רבי יחזקאל בֶּנֶט. באחת השבתות עלה רבי יחזקאל על הבימה ודרש: שמעו נא, רבותי, ואספר לכם את אשר אירע לי השבוע. בשובי בליל יום ד' מחתונה בכפר סמוך, תעה הסוס באפילה, סטה מן הדרך והעגלה נכנסה לתוך בית הקברות. כשדרך הסוס על קברו של ר' פישל ע"ה, שכל ימיו תבע ודרש שיגדרו את בית הקברות, הופיע ר' פישל ואחזו בגרוני לחנקני ככעס על שהדרכתני את מנוחתו. התחננתי בפניו שיסלח לי וירפה ממני, אבל הוא באחת: החטא שחטאתי אין לו מחילה והוא יביאני לפני בית־דין של מעלה שכן, כרבה של נייטרא, היה עלי לפעול ולדאוג לכך שלא יעמוד בית הקברות בלא גדר. בבכי מר הוספתי להתחנן

108 היו גם בתי עלמין לא־יהודיים שהיתה בהם פינה לקבורת יהודים, למשל בצרפת.

109 וראו גם במאמרו של אפרים שהם־שטיינר בחוברת זו.

110 יחס זה מוגבל כמובן להיבטים אחדים של הטקסים בבית העלמין, ואילו לטקסים אחרים זהותם ודתם של הקברים חשובה בהחלט.

111 ראו יאושון, עמ' 287-288.

לפניו, עד שריחם עלי, אולם בתנאי שאבטיח לו שלא ארפה ואדרוש שהגדר תוקם. באין ברירה הבטחתי לו – ונעלם. המשיכה העגלה בדרכה ונתקלה בקברו של ר' זנויל ע"ה, שבעודו בחיים התנגד בתוקף להקמתה של גדר. הוא אחזני בגרוני ואמר ששמע את שיחתי עם ר' פישל, ולא יניח לי אלא אם כן אבטיח לו שהגדר לא תוקם, שכן אין לשנות את בית הקברות ויש להניחו כפי שהיה במשך הדורות. מה יכולתי לעשות? הבטחתי לו שהגדר לא תקום. המשיכה העגלה בדרכה ודרך הסוס על קברו של ר' זרח ע"ה, והרי כולכם ידעתם את ר' זרח שאיש אמת ודובר מישרים היה כל ימיו, ואמר לי ששמע את שיחותי עם ר' פישל ועם ר' זנוויל, והוא תמה: האיך זה? אם נשבעתי לר' פישל שאדרוש להקים את הגדר, איך יכולתי להשבע לר' זנוויל שהגדר לא תוקם? ר' זרח – עניתי לו – תנוח דעתך. מכיר אני את בני נייטרא. יכול הרב לעמוד ולחזור ולדרוש ודבריו לא יעשו רושם. אמנם, נשבעתי לרבי פישל שאדרוש מן הקהל להקים את הגדר, אבל יכולתי גם להבטיח לר' זנוויל שהגדר לא תקום ולא תהיה, שאין שומע לי. דבריו של ר' יחזקאל עשו רושם. לא ארכו הימים וגדריאבן קמה והיתה.

ניתן לקרוא את הסיפור הזה באופן סמלי, בתור תיאור של היחס של רבנים ושל עדתם לבית העלמין. הרב שואף לגדר את בית הקברות ולקבוע גבול בינו לבין שאר החברה; גדר בית הקברות היא גם מחסום סמלי, המגביל את הקשר בין בית הקברות לבין שאר העולם. אנשי העיירה, לעומת זאת, רוצים שבית העלמין יהיה חלק מחייהם. הם זקוקים לבית העלמין בסביבתם, כפי שהדודה הזקנה בבדיחה זקוקה לביקור בבית קברות, כל בית קברות שהוא, כדי לספק צורך רוחני ורגשי. הרב מעוניין לבדוד את בית העלמין, ובכך לשמר את מעמדו כ"מקום אחר". שילוב הניגודים הזה מעוגן גם בתפיסת ההטרופיה של פוקו.

בתי עלמין מעוררים רגשות מעורבים. חוקרי בתי העלמין נמשכים אליהם, ועבודתם המתמשכת יוצרת את המעבר המרתק מן האבן אל הנייר; הם מוכיחים שהנייר חזק ועמיד יותר מן האבן. בתי קברות הם נקודת הציר של הזוהר, של שוכני עפר ושלנו. קשר זה נוכח במלוא עוצמתו וחיוניותו באחד הכינויים העבריים של בית העלמין – "בית החיים".

קיצורים ביבליוגרפיים

Israel Abrahams, <i>Jewish Life in the Middle Ages</i> , ed. Cecil Roth, London 1932	אברהמס
אפרים אלימלך אורבך, חז"ל – פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ו.	אורבך
Moshe Idel, "From Platonic to Hasidic Eros: Transformation of the Idle Man's Story", <i>Self and Self-Transformation in the History of Religions</i> , eds. David Shulman and Guy G. Stroumsa, Oxford 2002, pp. 216-235.	אידל, ארוס
—, החסידות בין אקסטזה למאניה, תרגם מאנגלית עון ידין, ירושלים תשס"א.	אידל, החסידות
—, משה אידל, פרקים בקבלה נבואית, ירושלים 1990.	אידל, פרקים
יהודה דוד איינשטיין, אוצר מדרשים, נויארק תרע"ה.	איינשטיין

Le recueil des traditions mahométanes par Abu Abdallah Mohammed ibn Ismaïl el-Bokhâri, publié par Ludolf Kreul, I, Leyde 1862	אלבכארי
תמר אלכסנדררפריז, מילים משיבועות מלחם – לחקר הפתגם הספרדייהודי, ירושלים תשס"ד.	אלכסנדר, מילים
תמר אלכסנדר, "לשאלת העיצוב הזאנרי של סיפורי שדים", דפים למחקר בספרות 8 (תשנ"ב), עמ' 203-219.	אלכסנדר, שדים
Aryeh Cohen, "Do the Dead Know? The representations of Death in the Bavli", <i>AJS Review</i> 24 (1999), pp. 45-71	אריה כהן
Philippe Aries, <i>Western Attitudes toward Death – From the Middle Ages to the Present</i> , trans. Patricia M. Ranum, Baltimore 1974	ארייס, גישות
—, <i>Images of Man and Death</i> , trans. Janet Lloyd, Cambridge, Mass. 1985	ארייס, דימויים
—, <i>The Hour of Our Death</i> , trans. Helen Weaver, London 1981	ארייס, שעת
Geston Bachelard, <i>The Poetics of Space</i> , trans. Maria Jolas, New York 1964	באשלה
Paul Binski, <i>Medieval Death: Ritual and Representation</i> , Ithaca 1996	בינסקי
Malachi Beit-Ariè, "Genizot: Depositories of Consumed Books as Disposing Procedure in Jewish Society", <i>Scriptorium</i> 50 (1996), pp. 407-414	בית־אריה
מאיר בניהו, מעמדות ומושבות, ספר זכרון להרב יצחק נסים, סדר ו, ירושלים תשנ"א.	בניהו
רם בן־שלום, יצחק נתן – מאור גלותנו: הנהגה פולמוס ויצירה אינטלקטואלית במרכז חייה של יהדות פרובנס במאה הט"ו, עבודת גמר, אוניברסיטת תל־אביב, תש"ן.	בן־שלום
חיים הלל בן־ששון, פרקים בתולדות היהודים בימי הביניים, תל־אביב תשכ"ב.	בן־ששון
מאיר בר־אילן, "הקבורה בנחלת אבות בין היהודים בעת העתיקה", קברים ונהוגי קבורה בארץ־ישראל בעת העתיקה, בעריכת איתמר זינגר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 212-229.	בר־אילן
משה בר־אשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (= עדה ולשון ו), ירושלים תש"ם.	בר־אשר
חיים ברודי, משה אבן עזרא – שירי החל, ברלין תרצ"ה.	ברודי
יוחנן ברזיאר, העברית בתלמוד בבבלי לפי כתבי היד של מסכת פסחים, ירושלים תשס"ב.	ברזיאר
Michael Brocke and Christiane E. Müller, <i>Haus des Lebens: jüdische Friedhoefe in Deutschland</i> , Leipzig 2001	ברוקה ומילר
Michael Brocke, <i>Der jüdische Friedhof in Solingen</i> , Solingen 1996	ברוקה, סולינגן
—, <i>Der alte jüdische Friedhof zu Frankfurt am Main</i> , Frankfurt am Main 1996	ברוקה, פרנקפורט
Rainer Barzen, Friedhelm Burgard and Rosmarie Kosche, "The Hierarchy of Medieval Jewish Settlements seen through Jewish and Non-Jewish Sources", <i>Jewish Studies</i> 40 (2000), pp. 57-67	ברזן ואחרים
אבריאל ברילב, "רבי אהרן ברכיה ממודינה ורבי נפתלי הכהן כ"ץ – אבות המחברים ספרי חולים ומתים", אסופות ט (תשנ"ה), עמ' קפט-רלד.	ברילב, אבות המחברים
Avriël Bar-Levav, "We are Where We are Not – The Cemetery in Jewish Culture", <i>Jewish Studies</i> 41 (2002), pp. 15-46	ברילב, בית הקברות
אבריאל ברילב, "זכרון יום המוות כאימון רוחני – פרק בתולדות המלחמה הפנימית בספרות המוסר", שלום ומלחמה בתרבות היהודית, בעריכת הנ"ל, ירושלים תשס"ה (בדפוס).	ברילב, זכרון

- Avriel Bar-Levav, "Leon Modena and the Invention of the Jewish Death Tradition", *The Lion Shall Roar: Leon Modena and his World*, ed. David Malkiel, Jerusalem 2002, pp. 85-101 ברילבב, מודנה
- , "Death and the (Blurred) Boundaries of Magic: Strategies of Coexistence", *Kabbalah* 7 (2002), pp. 51-64 ברילבב, מוות ומאגיה
- , "Games of Death in Jewish Books for the Sick and the Dying in the Early Modern Period", *Kabbalah* 5 (2000), pp. 11-33 ברילבב, משחקים
- אבריאיל ברילבב, תפיסת המות בספר החיים לרבי שמעון פרנקפורט, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז. ברילבב, ספר החיים
- Avriel Bar-Levav, "When I was Alive: Jewish Ethical Wills as Egodocuments", *Egodocuments and History: Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages*, ed. Rudolf Dekker, Rotterdam 2002, pp. 45-59 ברילבב, צוואות
- , "Ritualizing Death and Dying: The Ethical Will of Rabbi Naphtali Ha-Kohen Katz", *Judaism in Practice: From the Middle Ages to the Early Modern Period*, ed. Lawrence Fine, Princeton 2001, pp. 155-167 ברילבב, רבי נפתלי
- ברברה מאן, "והישוב הלך אחרי הקברים – בית הקברות הישן בתלאביב כמקום וכטקסט", מכאן – כתביעת לחקר הספרות העברית ב (תשס"א), עמ' 32-5. ברברה מאן
- פלורנס גוגנהיים-גרינברג, "מנעול בקבר עוצר מגפה?", ידע עם 5 (1959), עמ' 8. גוגנהיים-גרינברג
- Silvie-Anne Goldberg, "The Myth of Life Supremacy Over Death: Was Judaism Always More Concerned with Life than with Death?", *Modern Jewish Mythologies*, ed. Glenda Abramson, Cincinnati 1999, pp. 161-173 גולדברג, המיתוס
- , *Crossing the Jabok: Illness and Death in Ashkenazi Judaism in Sixteenth-through Nineteenth-Century Prague*, trans. Carol Cosman, Berkeley 1996 גולדברג, מעבר
- Ignaz Goldziher, "Veneration of Saints in Islam", *Muslim Studies*, ed. S.M. Stern, trans. C.R. Barber and S.M. Stern, 2, London 1971, pp. 255-341, pp. 281-293 גולדציהר
- רבקה גונן (עורכת), אל קברי צדיקים – עליות לקברים והילולות בישראל, ירושלים 1998. גונן
- Bruce Gordon and Peter Marshall (eds.), *The Place of the Dead: Death and Remembrance in Late Medieval and Early Modern Europe*, Cambridge 2000 גורדון ומרשל
- דנה גילרמן, "תערוכות מתחלפות בחלקה ג", הארץ, גלריה, 18.6.2004 גילרמן
- Eyal Ginio, "Every Soul Shall Taste Death: Dealing with Death and the Afterlife in 18th Century Ottoman Salonica", *Studia Islamica* 93 (2001), pp. 113-132 גיניאו
- Patrick J. Geary, *Living with the Dead in the Middle Ages*, Ithaca 1992 גירי
- שמאל גליק, אור נגה עליהם – הויקה שבין מנהגי נישואין למנהגי אבילות במסורת ישראל, אפרת תשנ"ז. גליק
- אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים – קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, ירושלים תשס"א. גרוסמן
- Rachel L. Greenblatt, "The Shapes of Memory: Evidence in Stone from the Old Jewish Cemetery in Prague", *Leo Baeck Institute Year Book* 47 (2002), pp. 43-67 גרינבלט
- זאב גריס, "בין ספרות להיסטוריה – הקדמות לדין ועיון בשבחי הבעש"ט", טורא ג (1994), עמ' 153-181. גריס, בין ספרות

- גריס, הנהגות —, ספרות ההנהגות – תולדותיה ומקומה בחיי חסידיו של הבעש"ט, ירושלים תש"ן.
- דב סדן, "בין יחוס לקברות – לתולדתו של פתגם", הפועל הצעיר לח (תשכ"ז), 22 (יא באדר א), עמ' 20-21; 23 (יח באדר א), עמ' 22-23.
- דה קסטרו D. Henriques de Castro, *Keur van grafstenen: Selected Gravestones from the Dutch Portuguese Jewish Cemetery at Ouderkerk aan de Amstel*, Ouderkerk aan de Amstel 1999
- דרויאנוב אשר אברהם א"א דרויאנוב, ספר הבדיחה והחידוד, א-ג, תל-אביב תשכ"ג.
- הוכווד וויזנמן F.J. Hoogewoud and Falk Wiesenmann, "Sephardic Cemeteries: A Selective Bibliography", *Keur von grafstenen: Selected Gravestones from the Dutch Portuguese Jewish Cemetery at Ouderkerk aan de Amstel*, ed. Henriques de Castro, Ouderkerk aan de Amstel 1999, pp. 17-23
- הולצמן אבנר הולצמן, תמונה לנגד עיני, תל-אביב תשס"ב.
- הוס בועז הוס, "מקום קדוש, זמן קדוש, ספר קדוש – השפעת ספר הזוהר על מנהגי העלייה לרגל למירון ותגיגות ל"ג בעומר", קבלה 7 (תשס"ב), עמ' 237-256.
- הורוביץ, אל המתים Elliot Horowitz, "Speaking to the Dead: Cemetery Prayer in Medieval and Early Modern Jewry", *The Journal of Jewish Thought and Philosophy* 8 (1999), pp. 303-317
- הורוביץ, חיים —, "'Jewish Life in the Middle Ages' and the Jewish Life of Israel Abrahams", *The Jewish Past Revisited: Reflections of Modern Jewish Historians*, ed. David N. Meyers and David B. Ruderman, New Haven 1998, pp. 143-162
- הורוביץ, נשיקת אלימלך הורוביץ, "על נשיקת המת היסתיכונית", תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 131-134.
- היגר מיכאל היגר, מסכת שמחות, נויארק תרצ"א.
- הילמן Shmuel C. Heilman, *When a Jew Dies: The Ethnography of a Bereaved Son*, Berkley 2001
- וודזינסקי Marcin Wodzinski, *Hebrajskie inskrypcje na Slasku, XIII-XVIII wieku (Hebrew Inscriptions in Silesia, 13th-18th centuries)*, Wroclaw 1996
- וויאן מאן Vivian A. Mann, *Jewish Texts on the Visual Arts*, Cambridge 2000
- וילטיר Leon Wieseltier, *Kaddish*, New York 1998
- וייל יידי וייל, חיים עם כוכב, תרגמה מצ'כית רות בונדי, תל-אביב תשנ"א.
- וייסלר Chava Weissler, *Voice of the Matriarchs: Listening to the Prayers of Early Modern Jewish Women*, Boston 1998
- ולדס דל אלמו Valdez del Almo with Carol Stamatis Pendergast (eds.), *Memory and the Medieval Tomb*, Cambridge 2000
- וךגנפ Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, London 1960
- זינגר איתמר זינגר (עורך), קברים ונוהגי קבורה בארץ-ישראל בעת העתיקה, ירושלים תשנ"ד.
- זלטניק Dov Zlotnik, *The Tractate "Mourning"*, New Haven 1966
- זעקת ישני עפר ר' יעקב סלומון, זעקת ישני עפר, ירושלים תשמ"ג.
- חוךרוקם Galit Hasan-Rokem, "Communication with the Dead in Jewish Dream Culture", *Dreams Cultures*, eds. David Shulman and Guy G. Stroumsa, New York 1999, pp. 213-232
- חיי מוהר"ן חיי מוהר"ן, נתן בן נפתלי הירץ שטרנהרץ מנמירוב, ספר חיי מוהר"ן, למברג 1874.
- חלמיש משה חלמיש, "השתטחות על קברים באלול ובתשרי", בהיותו קרוב – אסופת מאמרים לימים הנוראים לזכרו של יחיאל שי פינפטר, בעריכת אלחנן גולד ואחרים, אור עציון – תש"ס, עמ' 77-86.

טובי	יוסף טובי, קירוב ודחייה – יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים, חיפה תש"ס.
טולידאנו	חיים טולידאנו, "טקסי מיתה וקבורה בקהילת מכנאס", פי חכמים – כתיב החכמים בני משפחת טולידאנו, בעריכת חיים טולידאנו וחיים בנטוב, לוד תש"ס, עמ' 155-197.
טלמון-הלר	דניאלה טלמון-הלר, "הללויה, קבורה וזיאה בסוריה בתקופה הצלבנית והאיובית", האסלאם ועולמות השוורים בו – קובץ מאמרים לזכרה של חוה לצרוסיפה, בעריכת נחם אילן, ירושלים תשס"ב, עמ' 250-281.
טרנר, התהליך	ויקטור טרנר, התהליך הטקסי – מבנה ואנטי-מבנה, תרגום מאנגלית נעם רחמילבין, עריכה מדעית אנדרה לוי, תל אביב 2004.
טרנר, בין	Victor Turner, "Betwixt and Between: The Liminal Period", <i>Rites de Passage, The Forest of Symbols</i> , Ithaca 1967, pp. 93-111
יאושזון	ב' יאושזון (=משה יוסטמן), עוד מאוצרנו הישן, קיבוץ ותרגם מיידיש' ה יוסטוס (=יהושע יוסטמן), ירושלים תשס"ג.
יוהס	אסתר יוהס, ה"שוית"מנורה – בין מופשט לחומרי: עיונים בייצוג הקודש, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד.
יוסף סדן	יוסף סדן, "טהרה, טומאה וגניזה של ספרים – בין אסלאם ליהדות", פעמים 70 (תשנ"ז), עמ' 4-20.
יורעאל	רמי יורעאל, אבני דרך בדיעת הארץ, בעריכת אלי שילר, ירושלים 2004.
סיף	עלי סיף, סיפור העם העברי, ירושלים תשנ"ד.
ירחמיאל כהן, אמנות	Richard I. Cohen, <i>Jewish Icons: Art and Society in Modern Europe</i> , Berkeley 1998
ירחמיאל כהן, דיוקן	ירחמיאל כהן, "דיוקן היהודי והיהדות בראשית העת החדשה במרכז אירופה ובמערבה – מסמל למציאות", ציון נו (תשנ"ב), עמ' 275-340.
כוזרי	רבי יהודה הלוי, ספר הכוזרי בהעתקתו של רבי יהודה אבן תבון, מהדורת אברהם צפרוני, תל אביב תש"ח.
לוולין	Nigel Llewellyn, <i>The Art of Death – Visual Culture in the English Death Ritual, c. 1500-1800</i> , London 1991
ליכטנשטיין	יחזקאל ליכטנשטיין, מטומאת המת להקדשתו, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז.
ליליי	J.M. Lilley et al., <i>The Jewish Burial Ground at Jewbury</i> , York 1994
לימור	אורה לימור, מסעות ארץ הקודש – עולי רגל נוצרים בשלהי העת העתיקה, ירושלים תשנ"ח.
לימן	Sid Z. Leiman, "Mrs. Jonathan Eibeschuetz's Epitaph: A Grave Matter Indeed", <i>Scholars and Scholarship: The Interaction Between Judaism and Other Cultures</i> , ed. Leo Landman, New York 1990, pp. 133-143
מאיר	עופרה מאיר, "סיפורי האגדה בהקשרים ספרותיים כתופעה מקבילה למצביי היגוד משתנים – סיפור החסיד והרוחות בבית הקברות", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי יג-יד (תשנ"א-תשנ"ב), עמ' 81-97.
מאל	Émile Mâle, <i>Religious Art in France in the Late Middle Ages</i> , ed. Harry Bober, trans. Marthiel Mathews, Princeton 1986
מדר	ורד מדר, איש קאל לך אלמות חין ג'א, מה אמר לך המוות כאשר בא? קינות נשים מתימן בהקשרן התרבותי, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2002.
מדרש שמואל	ר' שמואל בן יצחק די אויודה, ספר מדרש שמואל – ביאור נחמד ויקר על פרקי אבות, ורשה 1876.
מונלש	אוטו מונלש, כתובות מבית העלמין היהודי העתיק בפראג, ירושלים תשמ"ח.
מוסה	ג'ורג' לי מוסה, הנופלים בקרב – עיצובו מחדש של זכרון שתי מלחמות עולם, תרגם עמי שמיר, תל אביב תשנ"ד.

מלכיאל
 דוד מלכיאל, "טכנולוגיה ותרבות בעניין שרפת המתים – ניתוח היסטורי
 ופנומנולוגי", איטליה י (תשנ"ג), עמ' 37-70.

מעבר יבק
 מענה לשון
 מקווייר
 ר' אהרן ברכיה ממודינה, מעבר יבק, מהדורת אהבת שלום, ירושלים תשנ"ו.
 מענה לשון, וילנא תר"י.

מקמנרס
 Randall H. McGuire, "Dialogues with the Dead: Ideology and the Cemetery", *The Recovery of Meaning: Historical Archeology in the Eastern United States*, ed. Mark P. Leone and Parker B. Potter, Jr., Washington 1988, pp. 435-480

מרקוס
 משגב
 John McManners, *Death and the Enlightenment: Changing Attitudes to Death among Christian and Unbelievers in Eighteen-Century France*, Oxford 1985

נדורוסיק
 נורה
 Jacob R. Marcus, *Communal Sick-Care in the German Ghetto*, New York 1947

נורמן כהן
 נרקיס
 חגי משגב, "התפתחות מנהגי זיכרון יהודיים בתקופה הרומית-ביזנטית לאור
 כתובות הקבורה", מחקרי יהודה ושומרון יא (תשס"ב), עמ' 123-136.

סטרומזה
 ספר חסידים
 Jeffrey A. Nedoroscik, *The City of the Dead: A History of Cairo's Cemetery Communities*, Westport, CT 1997

סקינר
 סתרון
 ענגון
 פ"ר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המיקום", זמנים 45 (1993),
 עמ' 4-19.

ענק היונה
 פגיס
 פדבה
 נורמן כהן, הכשר לרצח עם, תרגמה מרים אליאב, תל"אביב 1972.

פולק
 פוקן
 פטריך
 מרדכי נרקיס, "זכור יום המות" – על אודות memento mori יהודי באוסף
 גויהיים", קרית ספר טז (תרצ"ט-ת"ש), עמ' 108-113.

פוקן
 פולק
 שרה סטרומזה, ראשיתו של פולמוס הרמב"ם במזרח – אגרת ההשתקה על
 אודות תחיית המתים ליוסף אבן שמעון, ירושלים תשנ"ט.

פולק
 פוקן
 ספר חסידים על פי כתב יד פארמא, מהדורת יהודה ויטטינצקי ויעקב פריימן,
 פרנקפורט ע"ג מ"ין תרפ"ד.

פולק
 פוקן
 פטריך
 Patricia Skinner (ed.), *The Jews Medieval Britain: Historical, Literary and Archeological Perspectives*, Woodbridge 2003

פולק
 פוקן
 פטריך
 David Satran, *Biblical Prophets in Byzantine Palestine: Reassessing the Lives of Prophets*, Leiden 1995

פולק
 פוקן
 פטריך
 שמואל יוסף ענגון, "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", סמוך ונראה (כל סיפוריו
 של שמואל יוסף ענגון, ו), תל"אביב תשי"ך, עמ' 5-53.

פולק
 פוקן
 פטריך
 ענק היונה – על אהבה ואוהבים, תרגמה מערבית והוסיפה
 מבוא והערות אלה אלמגור, ירושלים תשס"ג.

פולק
 פוקן
 פטריך
 דן פגיס, שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו, ירושלים תשל.
 ורדה פדבה, "קול המת בקינה", אסופת מאמרים לזכר דן פגיס, בעריכת מנחם
 ברינקר, יוסף יהלום ויונה פרנקל (=מחקרי ירושלים בספרות עברית י-יא,
 תשמ"ח), עמ' 629-659.

פולק
 פוקן
 פטריך
 Herman Pollack, *Jewish Folkways in Germanic Lands (1648-1806): Studies in Aspects of Daily Life*, Cambridge, Mass. 1971

פולק
 פוקן
 פטריך
 מישל פוקן, הטרוטופיה, תרגום מצרפתית ואחרית דבר אריאלה אזולאי, תל
 אביב 2003.

פולק
 פוקן
 פטריך
 יוסף פטריך, "קבורה ראשונה על פי מקורות חז"ל – לביאורם של מונחים",
 קברים ונוהגי קבורה בארץ ישראל בעת העתיקה, בעריכת איתמר זינגר, ירושלים
 תשנ"ד, עמ' 190-211.

פולק
 פוקן
 פטריך
 Paul Fenton, *The Treatise of the Pool: Al-Maqala al-Hawdiyya by Obadiah Maimonides*, London 1981

פולק
 פוקן
 פטריך
 צבי כהן, "המשל הישראלי בספרות העולם: מן התלמוד אל סופרייה המופת", מולד
 י (תשי"ג), עמ' 318-325.

Seth D. Kunin, <i>God's Place in the World: Sacred Space and Sacred Place in Judaism</i> , New York 1998	קונין
אדמיאל קוסמן, "גשיקת המתים – לגולגוליו ותהפוכותיו של מנהג", תרביץ סה (תשנ"ו), עמ' 483-501.	קוסמן
אפרים קופפר, "לתולדות משפחת ר' משה בר יום טוב אביר העולם' מלונדריש", תרביץ מ (תשל"א), עמ' 385-387.	קופפר
L. P. Kurtz, <i>The Dance of Death and the Macabre Spirit in European Literature</i> , New York 1934	קורץ
Thomas A. Kselman, <i>Death and the Afterlife in France</i> , Princeton 1993	קסלמן
יוסף קפלן, מנוצרים חדשים ליהודים חדשים, ירושלים תשס"ג.	קפלן
Elizabeth Carmichael and Chloë Sayer, <i>The Skeleton and the Feast – The Day of the Dead in Mexico</i> , London 1991	קרמיקל וסייר
ניסן רובין, קץ החיים – טקסי קבורה ואבל במקורות חז"ל, הקיבוץ המאוחד 1997.	רובין
Minna Rozen, <i>Hasköy Cemetery: Typology of Stones</i> , Tel-Aviv 1994	רוזן, טיפולוגיה
—, "A Survey of Jewish Cemeteries in Western Turkey", <i>JQR</i> 83 (1992), pp. 71-125	רוזן, סקר
David Roskies, "A Revolution Set in Stone – The Art of Burial", <i>The Jewish Search for a Usable Past</i> , Bloomington 1999, pp. 120-145	רוסקיס
ברכה ריבלין, ערבים זה לזה בגטו האיטלקי – חברות גמ"ח 1789-1516, ירושלים תשנ"א.	ריבלין
אלחנן ריינר, עליה ועליה לרגל לארץ ישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח.	ריינר
Simcha Paul Raphael, <i>Jewish Views of the Afterlife</i> , Northvale, NJ 1994	רפאל
אפרים שהם-שטיינר, היחס החברתי לאדם החריג בחברה היהודית באירופה בימי הביניים, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב.	שהם-שטיינר, היחס
אפרים שהם-שטיינר, "כי התפילה במקום ההוא תהיה רצויה יותר – יהודים, קברי קדושים ובקשת מרפא בין מערב למזרח בימי הביניים", פעמים 98-99 (תשס"ד), עמ' 39-66.	שהם-שטיינר, התפילה
ישעיהו שחר, "למשתה ושמחה לרוות דודים" – כוסות וכדי חברא קדישא מבוהמה וממורביה", חדשות מוזיאון ישראל 9 (תשל"ב), עמ' 22-50.	שחר
Raymond P. Scheindlin, <i>Wine, Women and Death: Medieval Hebrew Poems on the Good Life</i> , Philadelphia 1986	שינדלין
חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים תשט"ו.	שירמן
חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערך והשלים עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ו.	שירמן-פליישר
חנא שמרוק, הקריאה לנביא – מחקרי היסטוריה וספרות, ירושלים תש"ס.	שמרוק
אברהם אופיר שמש, "גידול צמחי תועלת ונוי בבתי עלמין יהודיים – בין כורה לאסתטיקה מודרנית", סיני קכח (תשס"א), עמ' קכד-קלד.	שמש
Shmuel Shepkaru, "From After Death to Afterlife: Martyrdom and Its Recompense", <i>AJS Review</i> 24 (1999), pp. 1-44	שפקרו
דניאל שפרבר, מנהגי ישראל – מקורות ותולדות, ו, ירושלים תשנ"ח.	שפרבר
Mathilda A. Tagger, <i>Printed Books on Jewish Cemeteries in the Jewish National and University Library in Jerusalem – An Annotated Bibliography</i> , Jerusalem 1997	תגר
ישעיהו תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשל"ה.	תשבי

ביאנקה אשליגרשוני, ללא כותרת, 1999 (פרט); באדיבות האמנית